

زندگي

(ناول)

موهن ڪلپنا

ڪمپوزنگ : رزاق بجير

ڊجيٽل ايڊيشن:

2017ع

سند سلامت ڪتاب گهر

سند سلامت پاران :

سند سلامت **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** سلسلي جو نئون ڪتاب، ناول **”زندگي“** اوهان اڳيان پيش آهي. هن ناول جو ليکڪ **موهن ڪلپنا** آهي.

”هيءُ ناول به انساني زندگيءَ جي درد ۽ پيڙا تي مشتمل آهي. هن ناول جا ڪردار به ڀوڳين ٿا. هن ۾ انساني ذهن جي ڪميٽپ ۽ گهٽياڻ جون جهلڪيون به موجود آهن ته انساني عظمت جو اولڙو پڻ. انساني بيوسيءَ، لاچارِيءَ، معذوريءَ ۽ پيار جي ڪهاڻي به نظر ايندي.“

ياد رهي ته هي ناول پهريون دفعو 1957ع ۾ هند ۾ ڇپيو هو، گڏيل ناولن جي صورت ۾ 1997ع ۾ سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد پاران **”موهن ڪلپنا جون تحريرون“** جي عنوان سان ناول **”درد جو درياھ“** سان گڏ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سائين رزاق بجير جا جنهن هن ناول کي نئين سر ڪمپوز ڪري سند سلامت ڪتاب گهر ۾ پيش ڪرڻ لاءِ موڪليو. هي ڪتاب پياري رزاق پنهنجي موبائل اسڪرين تي موبائل ڪيبورڊ تان ڪمپوز ڪيو آهي. پروف جون چڪون ڪمپوز ڪندڙ ۽ اسان طرفان سمجهجو. اوهان سڀني دوستن، ڀائرن، سڄڻن، بزرگن ۽ ساڃاه وندن جي قيمتي مشورن، رايُن، صلاحن ۽ رهنمائي جو منتظر.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سند سلامت ڊاٽ ڪام

sulemanwassan@gmail.com

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

ٻه اکر

قلمڪار جو عام ماڻهن جي 'زندگيءَ' سان انتهائي ويجهو قريبي ڳانڍاپو هوندو آهي. انساني زندگيءَ، هن سماج جي گهاٽي ۾ ڪهڙي نموني ٿي پيڙهبي رهي، انساني زندگيءَ هن سماج ۾ ڪيڏن نه ڏکن، ڏولون، اهنجن، ايڏائن، عذابن ۽ مصيبتن ۾ پئي گذري ۽ اڄ جي انسان جي 'زندگيءَ' ڪيڏي نه پيڙا ۽ غم ۾ پئي گذري، ان سموري زندگيءَ جي ذري پرزي جي فوتو گرافري، پيانڪ ۽ غمناڪ، اصل ۽ سچا منظر ڏسڻا آهن ته حساس قلمڪار جي تحريرن کي ڏسجي، قلمڪار جي تخليق کان سواءِ اسان کي ٻئي ڪنهن هنڌ اهي منظر چٽا ۽ واضع نظر نه ايندا. ان جو سبب رڳو هيءُ آهي ته اديب، عام ماڻهوءَ جي درد کي انتهائي ويجهائپ کان ڏسندو آهي ۽ ڏکي دل ۾ پيهي ويندو آهي. ان جو انتهائي ٻاجهائپ ۽ پيار سان مطالعو ۽ مشاهدو ڪندو آهي. هو هر ماڻهوءَ جي درد کي پنهنجو درد سمجهندو آهي، اهوئي سبب آهي جو هڪ حساس ليکڪ جون لکڻيون پڙهبيون ته اهي اسان کي غم مان ٻڏي نڪتل محسوس ٿينديون ۽ سمورو غم، اسان کي ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ جو نه پر خود اديب جو ئي لڳندو آهي.

اديب، هن ڏکي، غمناڪ، ڏڪاري ۽ وياڪل انساني زندگيءَ مان ڏک ۽ درد، غم ۽ ستم، ظلم ۽ جبر ڪڍي ان کي خوشين ۽ سرهاين ۾ تبديل ڪرڻ جو خواهشمند هوندو آهي ۽ سدائين پيو ان ڏکن پري زندگيءَ کي سُڪن جي سيج تي سمهارڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ۽ سچ هيءُ آهي ته انساني زندگيءَ جي خوشين ۽ سرهاين جا سمورا ذريعا جيڪڏهن اديبن جي هٿ وس هجن ته هوند ڪٿي به ڪائي ڏک جي جهلڪ نظر نه اچي. چؤ طرف خوشي، محبت، پيار ۽ امن جي بادشاهي نظر اچڻ لڳي.

ائين به ناهي ته هر اديب وٽ ماڻهن جي درد جو دارون موجود هوندو آهي. درد کي ڄاڻڻ بي ڳالهه هوندي آهي، درد جي دوا ڪرڻ بي ڳالهه. هڪڙن وٽ نراسائيءَ ۽ نااميدي جو علاج خودڪشيءَ هوندو آهي. فراريت هوندي آهي ته ٻين وٽ ماحول سان جهيڙا ۽ جهتا ڪري، هر رڪاوٽ سان مقابلو ڪري/ زندگيءَ کي سڦل ۽ بهتر بڻائڻ هوندو آهي. پهريان، قوم جي ڪابه رهنمائي ڪري نه سگهندا آهن. قوم کي ان درياھ تي وٺي ويندا آهن، جتان بچڻ جو سوال ئي ڪونهي ۽ ٻيا قوم جي نه رڳو رهنمائي ڪندا آهن، پر ان کي امر ۽ زنده جاويد بڻائي ڇڏيندا آهن.

اسان وٽ، اسان جو اديب 'چريو' ۽ ديوانو سڏبو آهي. ڇو ته ڪن ماڻهن ۽ پاپي ذهن رکندڙن وٽ هن مصروف دور ۾ ڪنهن جي درد ۽ ڏک تي روئڻ ۽ ماتم ڪرڻ ڪرڻ وقت جو زيان آهي. سڀ ڪو پاڻ ڄاڻي، ٻئي جي درد سان، اسان جو ڪو سرويڪار ئي ڪونهي. ٻئي طرف اديب جي حالت ڏسو، ڀلي ان ويچاري کي پاڻ وٽ مٿي لڪائڻ لاءِ جاءِ نه هجي پر ٻين کي پريشان ڏسندو ته چوندو؛ "بي اجهن کي اجهو ڏي." پاڻ ڀلي پنهنجن ٻچن سميت فاقا ڪڍندو رهي پر ٻين کي بکيو ڏسندو ۽ لولي لاءِ در در واهائيندي ڏسندو ته هاءِ گهوڙا مچائي ڏيندو ته هيءُ بک ختم ڪريو. پاڻ ڀلي بي ڪفنو مري، سڄي زندگي روئندي ۽ پريشانين ۾ گذاري، پر سندس تمنا اها هوندي ته دنيا کي سک ملن.

هيءُ ناول به انساني زندگيءَ جي درد ۽ پيڙا تي مشتمل آهي. هن ناول جا ڪردار به پوڳين ٿا. هن ۾ انساني ذهن جي ڪميٽپ ۽ گهٽياڻ جون جهلڪيون به موجود آهن ته انساني عظمت جو اولڙو پڻ. انساني بيوسيءَ، لاچارِيءَ، معذوريءَ ۽ پيار جي ڪهاڻي به نظر ايندي. جن ڳالهين کي اسان جي ٻوليءَ جي ڏاڍي سٺاڻي ۽ سُرَت رکندڙ قلمڪار، موهن ڪلپنا جا لفظ مليا ۽ هيءُ ناول اسان وٽ هن حالت ۾ پهتو ۽ اهو ناول سنڌيءَ زبان جي اصلوڪن ناولن ۾ چڱي جاءِ ٿو والاري. جيڪو پورا 28 سال اڳ هندستان ۾ شايع ٿيو ۽ هتي ان جي هڪ اڌ ڪاپي پهتي. هاڻي ان ناول جو هيءُ ٻيو ڇاپو موهن جي جنم ڀومي سنڌ ۾ شايع ٿي رهيو آهي. هيءُ اسان جي اداري جو ڏهون ڪتاب آهي ۽ موهن جو اداري پاران ٻيو. هن ڪتاب لاءِ اسان سان پياري پاءُ اسلم خواجهي وڏو سهڪار ڪيو.

ناز سنائي

25 جولاءِ 1975

ڪراچيءَ سنڌ.

مهاڳ

رات جو ٻين بجي ناول جو آخري حصو لکي پورو ڪيو اٿم ۽ هيئنر جڏهن آفيس ۾ ڪم آهي ڪونه، تڏهن سوچيم اتي ئي پاڻڪن سان ٻه چار سڌيون ڳالهيون ڪري وٺان، سو ته مان ڄاڻان ٿو ته چند گهڙين بعد ڪو چوٽو موٽو، 'باس' اچي مٿان بيهندو ۽ جو سوال ڪندو، اهو ضرور رومانوي هوندو: ڇا پريم پتر لکي رهيو آهين؟

ڪو به 'باس' سنڌي ڄاڻي ڪونه، مسڪراھت سان ئي ڪم هلي ويندو. ان بعد، ممڪن آهي، مون کي شخصي ڪم ۾ مشغول ڏسي، ڪوئي ڪلارڪ دوست، پنهنجو ڪوئي آفيسي 'ڪم' مون کي ڏيئي - ڏيئي لکڻ ۾ ڪنڊن وجهي، پوءِ به ڇا ٿيو؟ ناول لکندي، رکي رکي زندگيءَ به ته منهنجي ساڌنا ۾ ڪنڊن پي وڌو آهي.

هن ناول کي مون 1954ع کان لکڻ شروع ڪيو آهي. لکيو آهي ۽ رد ڪيو آهي. وري لکيو آهي ۽ رد ڪيو آهي. آواراهه جي ظاهر ٿيڻ بعد 'لگن' پريس ۾ ويو جو هن کي لکڻ شروع ڪيم. ان وچ ۾ 'عورت' اڃا رات باقي آهي، 'ڏينهن جا تارا' ۽ 'نئين نظر' (پويان به ناول اڻ ڇپيل) به لکيم؛ ليڪن هن ناول کي پورو ڪري نه سگهيس. وچ ۾ ڪهاڻيءَ، مضمون، تنقيد ۽ ناٽڪ تي به قلم آزمائي ڪندو رهيس، ڪوئي، 'نرمل' کي ڇڏي ڪيڏانهن ويو (جو ناول اڃا مڪمل ڪري نه سگهيو آهيان) ان تي به چڱو لکيم. . . . ۽ هن ناول جا ڪردار منهنجي ذهن ۾ اڀرندا رهيا، Mature ٿيندا رهيا ۽ آخر انهن ڪردارن بغاوت ڪئي ۽ مون کي پنهنجو سمورو ڌيان انهن تي ڏيڻو پيو. . . . پوءِ به، منهنجو انهن ۾ موه پيو، ائين ڪونهي. موه بنا پلوڪنا گهٽ رهندي آهي؛ اهو مان ڄاڻان ٿو ۽ اهو به نه: موه ۾ انياءَ جو پرواهه رهي ٿو؛ ۽ ڪلاڪار کي انياءَ جو پاسو نه آهي وٺڻو.

ناول اڃا پورو ئي نه ٿيو هو، جو اوسي پاسي جي ٻين ڪردارن چلائي چلائي منهنجو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪايو ۽ انهن کي ٻڌي پورو ڪيم ته هن ناول جي ڪاپي گم ٿي ويئي. 'زندگيءَ' جي ڪردارن ۾ منهنجو موه برابر ڪونه هو، پوءِ به مون پنهنجي ٻڌي ۽ ڪلپنا تي زور ڏيئي هنن کي ٺاهڻ، سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. گهر جي هڪ هڪ ڪنڊ، ڄاڙ، تختو، انيڪ بار ڇاچيم: هڪ ڏينهن به نه، انيڪ ڏينهن ائين ڪيم. . . . ڪاپي نه ملي، نه ملي.

پئسن جي کوٽ سبب، پراڻيون مخزنون ڪتابن وغيره وڪڻڻ جي پرمپرا، مون وٽ بيڪاريءَ جي لنبي دور کان هلندي ٿي آئي؛ شايد ان ۾ ئي هلي ويئي هئي ۽ مون کي ياد

آيو، پڇاڙيءَ واري دفعي مون 'عورت' اڃان رات باقي آهي، 'ڏينهن جا تارا' ۽ 'نئين نظر' ناولن جون پهريون ڪاپيون وڪيون هيون. اها ڪاپي به شايد انهن ۾ هئي، جا هلي ويئي هئي ۽ وري نه ملي سگهي. موديءَ وٽ ويڻ بيوڪار سمجهيم؛ وچ ۾ چڱو عرصو گذري چڪو هو. متان اڃا هجيس، اهو خيال آيم ضرور پر ان کي مون دٻائي ڇڏيو. پوءِ به مان ڇا انهن ڪردارن کي دٻائي سگهيس؟ نه. اهي وڌيڪ اڀريا. ذهن جي چتر شالا ۾ بغاوت جا سنگ نشان بڻجي مون کي للڪارڻ لڳا. تڏهن مون کين آڇ ڪئي: اچو - قلم جي نوڪ ۾ اچو، ۽ هو آيا - آيا پاڻ سان پنهنجي زندگيءَ کڻي.

تڏهن ايشيائي ليڪڪ سميلن ۾ ويڻ ٿيو. اتي جي ڪردار مليا، انهن هنن ڪردارن سان ٽڪر کائڻ چاهيو. سنڌو نگر آيس ته سينٽرل ريلوي مان نوڪريءَ جو پروانو مليو ۽ اڄ ڪلياڻ T.P مان هن وقت اهوئي ٻڌائي رهيو آهيان ته سڌين ڳالهين ۾ جيئن ڪنڊن جو انديشو آهي؛ تيئن زندگيءَ به ناول لکڻ جي ساڌنا ۾ ڪنڊن ڪيو آهي. ڪري ڏيکاريو آهي.

پر ان دوران ۾ ڪردارن يگ جي رچي پاڻ ۾ سمائي ڇڏي ۽ جڏهن ڪردار قلم جي نوڪ ۾ ايندا رهيا، تڏهن ناول جو مرڪزي ويچار ته: اصل ۾ اهو انساني دماغ آهي، جو حالتن کي ٺاهي بگاڙي ٿو؛ پاڻ سان هڪ وڏو ڦهلاءُ کڻي آيو ۽ ان ڦهلاءُ ۾ پيڙا جي فيلسوفيءَ، ڪلا جو پراڻو، سنڌيءَ ٻوليءَ جو سوال، ستيه ۽ گيان ۽ ان نموني ساهت ۽ گيان رستي زندگيءَ ۽ ڪائنات جي جاڳ جي وڌيڪ پاڻ کولڻ شروع ڪيو. موڪلاڻيءَ جي آخري سيمائي ۾ پهنجي نائڪ ۽ نائڪا، ٻنهي سلام ڪري چيو:

اسين پاڻ ۾ ناهيون،

جو اسان جي اوسي پاسي آهي، اسين ان جو هڪ حصو ٿا بڻجون.!

۽ پوءِ هو ويندا رهيا. هو ويندا رهيا ته مون کي پنهنجن نقاد دوستن جون ڪي شڪايتون ياد آيون.

1_ ڪلپنا جا ڪردار سوچيندا گهڻو آهن. اهي نه رڳو سوچيندا گهڻو آهن: ليڪن گهرو به سوچيندا آهن.!

2_ (الف) ته ڪلپنا جا ڪردار زندگيءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ خط ضرور لکندا آهن.!

(ب) ۽ اهي گهٽ ۾ گهٽ هڪ سڀني به ضرور ڏسندا آهن.!

پر مان ڇا ڪريان؟ منهنجا ڪردار، شيلف تي رکيل ڪتابن ۾ اندر نه. ٻاهر رهڻ چاهين ٿا. پوءِ جي ٻاهر رهندا؛ اهي ڪم پئي خط لکندا ٿي. سنگهرش ڪندي خواب ته لهندا ٿي. ڪن پنهنجي نقاد دوستن سان اها شايد گستاخي ڪندو هجان جو مان پنهنجن ڪردارن کي

سمپورٽ آزادي ڏيان ٿو ته هو زندگيءَ ۾ جو مناسب سمجهن؛ ڪندا رهن ۽ ان لاءِ رکي رکي
التجا پري نهار سان مون ڏانهن يا منهنجي نقاد ڏانهن ٻاڏائيندا نه رهن. ڇو جو هو جنهن يگ
۾ رهن ٿا؛ اتي اها آڻوچنا هنن کي؛ سوچڻ؛ سمجهڻ؛ خط لکڻ يا خواب ڏسڻ کان مجبور نٿي
ڪري. ڇو ته يگ جي آڻوچنا انسان جي سپاويڪ زندگيءَ جيئن جو اڌيڪار تسليم ڪري ٿي.

موهن ڪلپنا

(بلاڪ سي ڏه روم پنجونجاه سنڌو نگر 5)

30 جنوري 1957 ع

01

زندگيءَ جي راه ڪيتري نه لڻبي، ڪيتري نه وشال! هلندي ويهي ٿو رهجي. ويهي پويان
 نهارجي به ٿو ۽ ان نهار ۾، ماضيءَ، حال ۽ مستقبل تي سوچجي به ٿو.
 زندگيءَ ۾، مون کي هڪ ئي سوال پريشان ڪيو آهي؛ ۽ سچ ته مون به ان سوال کي خوب
 اٿلائي پٿلائي جاچيو آهي.

اڄ منهنجو 'هو' اچي رهيو آهي. هن جي اچڻ جو ٻڌي، مون کي منهنجي سوال جو جواب ملي
 ويو آهي.

مان سوچيندي هيس ته ڇا صرف حالتون ئي زندگيءَ کي ٺاهين بگاڙين ٿيون، انسان حالتن
 کي ٺاهي بگاڙي نه ٿو؟

زلزلن، ٻوڏن، آنڌي، طوفانن جي ڳالهه نٿي ڪريان. انساني زندگيءَ جي ڳالهه ٿي ڪريان.
 ڪيرت ڪوڙ ڳالهايو. ڪوڙ ظاهر ٿي پيو. سڀني چيو؛ ڪيرت ڪوڙو آهي. اڙي پائي، ان
 کان اڳ هن هزار دفعا سچ ڳالهايو آهي، تڏهن ته توهان هر وقت، هر هنڌ، ائين ڪڏهن به نه
 چيو آهي؛ فلاڻا تو ٻڌو، هو ته بلڪل سچار ماڻهو آهي.

هڪ ڪوڙ تي انسان بدنام ٿئي ٿو. انسان، انسان کي بدنام ڪري ٿو، ان ۾ زلزلن، ٻوڏن،
 آنڌي، طوفانن جو ڪهڙو سوال آهي؟ ڪيرت هاڻ شڪ جي ڄار ۾ گرفتار ٿي ويو. ڪيرت
 ضرور چونڌو؛ حالتن مون کي پٿاري ڇڏيو آهي.

حالتون ڪنهن پيدا ڪيون؟

بنگال بهار ۾ ٻوڏون ٿيون. ڀارت ۽ دنيا جي هر حصي مان سهائتا جو هٿ وڌايو. ڪنهن بالا
 عملدار چيو؛ ٻوڏ ۾ هڪ نعمت به آهي، انسان، انسان جي نزديڪ اچي ٿو. نقط چين ان
 عملدار کي پوڻ پوڻ ڪري وٺي ويا؛ "پوءِ دنيا کان مدد وٺڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟"

... مدد ملي ٿي، تڏهن ته نعمت آهي! ليڪ پلوءَ کي پڪڙي ڪير؟

غلطي ڪٿي آهي؟

غريب گوبند چيو؛ گومي هي گل وٺ، غريب نه هجان ها ته سوني مُنڊي ڏيان ۽ ها.
 گوميءَ چيو: مون لاءِ هيءُ گل سون کان گهٽ نه آهي. ليڪن جڏهن راجوءَ ريڪا کي سوني
 مُنڊي ڏني ته چوڻ لڳي؛ باغ ۾ هزارين گل موجود آهن، هڪ گل ڏين ها، خوش ٿي وڃان ها،
 هن ڏيک جي ڪهڙي ضرورت آهي؟

ونڻ وارو پل سڀ وٺڻ نه چاهي، ليڪن ڏيڻ وارو سڀ ئي ڏيڻ چاهيندو نه؟ شاهجان کي تاج محل ٺهرائڻ ڪپندو هو يا نه، اهو پل سياستدان سوچيندا رهن، ليڪن پنهنجي محبوب جي ياد ۾ تاج محل ٺهرائڻ سڀاويڪ ته آهي ئي، پنهنجي پريميءَ سان 'ايڪ چوٽا سا گهر' جي ڪلپنا سڀاويڪ آهي، ليڪ پنهنجي پريميءَ جي حياتي جي يادگار ٺهرائڻ جي تمنا ڇا آسڀاويڪ آهي؟

ليڪن ان سڀاويڪتا کي ڏسي ڪير ٿو؟

نه، مان نراش نه آهيان، نراشاواد جي ريڪائن تي سوچڻ جي عادي آهيان، ائين به نه آهي. صرف چيم ٿي ته اصل انسان ئي حالتن کي ٺاهي، بگاڙي ٿو.

چڱو مڃجي ته دنيا ۾ هڪ پارٽيءَ جو راڄ ٿي وڃي ٿو ۽ طبعت رُڪي هئڻ سبب پارٽيءَ جون مکيه پڳون اعلان ٿيون ڪن ته اڄ کان مسڪرائڻ تي بندش آهي. ڪهڙيون حالتون پيدا ٿينديون؟ پهرين سڄي دنيا جيل خانو ٿي پوندي. پوءِ پاگل خانو. ۽ پوءِ؟ هر پوءِ کان پوءِ انقلاب هوندو ئي آهي ۽ اها پوءِ تيستائين قائم رهندي، جيستائين ڪي به ٻه ماڻهو مختلف ريڪائن تي سوچڻ جا عادي هوندا. جيستائين سڀني آدرشن جي ايڪتا ۽ پاونائن جي سمانتا نه آهي، ته تڪرر ته لڳندا ئي. ان سچ کي جيستائين دنيا تسليم نه ڪيو آهي، اتهاس جا ڪيترا ورق خالي رهندا ۽ ضرور رهندا.

02

ڇڳو. رهڻ ڏيو انهن چوٿين موٽين ڳالهين کي. اڄ بدم هو اچي رهيو آهي. هن جي اچڻ سان هن جون ڳالهيون به ياد اچي رهيون آهن. پورو ياد نٿو پوي ته هن سان پهرئين ملاقات ڪڏهن ۽ ڪٿي ٿي. اسڪول ۾ چڱائي دفعا گڏجڻ ٿيو هو. ها، جڏهن، ٽرمينل امتحان ڏئي موٽي رهي هيس، تڏهن هن مون کي سڏ ڪيو هو.

رستي تي اوچتو برسات پيئي. مون کي ڪوٽ، ڇٽي وغيره ڪجهه نه هو. چيائين، "سندو، اعتراض نه هجيئي ته...".

مون آس پاس نهاريو.

"مان ٻين جي اعتراض جي ڳالهه نٿو ڪريان."

تڏهن مان چپ چاپ، هن سان گڏو، هن جي ڇٽيءَ هيٺان هلڻ لڳيس.

"هتي جي برسات ڪهڙي نه واهيات آهي. ڪڏهن به سڌي نه پوي. ڇٽي اڌ جسم به بچائي نٿي سگهي."

"۽ اڄ منهنجي ڪري، صرف مٿو ئي بچائي سگهندين!"

"نه نه، منهنجي چوڻ جو مطلب ٻيو هو."

هلڪو تهڪ نڪري ويم، چيم، "منهنجي مطلب ۾ به ڪجهه ٻيو ئي هو."

هاڻ هن به تهڪ ڏنو.

تڏهن اڳيان ويندڙ به وديارتي بيهي رهيا، هن سچ پچ زوردار تهڪ ڏنو هو.

وديارتي بيٺا، شوڪي نهارياڻون ۽ پوءِ ويندا رهيا.

منهنجو گهر اچي ويو. تڏهن مينهن گهٽ ٿي چڪو هئو.

"شڪريه." مون چيو.

هن مسڪرائي ته ڏٺو، ليڪن سندس اکين مان سوالي نهار ظاهر ٿي.

"ڪجهه چوڻ تو چاهين؟"

"مڃيندين؟"

"ڪيئن ڇڻجي!"

"تون هيءَ ڇٽي ڪٿي وڃ."

مون تهڪ ڏنو.

"ان ۾ ڪلڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟"

"هاڻ مان چٽي ڪيڏانهن ڪنڊيس، هڪ ته گهر اچي ويو آهي؛ ٻيو برسات ذري گهٽ بند ٿي چڪي آهي."

"متان سڀاڻ برسات پوي ته؟"

مون وري به تهڪ ڏنو.

"دل ۾ ڇا سوچيو اٿئي؟" پڇيو مانس.

هن جو منهن ٿورو ننڍو ٿي ويو، پر يڪدم پاڻ تي قابو پائي مسڪرائي چيائين، "سوچڻ جو ڪم دماغ ڪندو آهي، دل نه."

"ته سچ پچ ڪجهه سوچيو اٿئي."

"ها، سوچيم مون وٽ به چٽيون آهن، هڪ توکي ڏيندس ته تون تڪليف کان. . ."

"چٽي پونديس، ۽ جڏهن مرداني چٽي ڪٿي بزار مان لنگهنديس، تڏهن ڪهڙيون مشڪلاتون پيدا ٿينديون؛ اهو ذرو به نٿو سوچين."

"ماڻهو بيوقوف آهن."

"اسين به ته ماڻهو آهيون."

"ڇڱو، ان تي پوءِ سوچينداسين ۽ هاڻ هلاڻ ٿي، تڪليف لاءِ معاف ڪج."

"ڏس، ماڻهو تڪليفون ڏيندا آهن، ليڪن معافي نه وٺندا آهن، تو تڪليف ڏني به ڪانهي؛ تڏهن به معافي ورتئي، تڏهن ته چيم ته اسين ماڻهو نه آهيون ۽ ماڻهو بيوقوف آهن."

مان کلندي گهر هلي آيس.

ٻئي ڏينهن برسات ڪونه هئي. اسڪول ۾ پهتيس ته ساهيڙيون سوالن مٿان سوال ڪرڻ لڳيون:

. . . ڪڏهن کان سڃاڻينس؟

. . . ڪهڙين ڳالهين تي ٻنهي تهڪ پئي ڏنا؟

. . . گهر ٻاهران ناٽڪ ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ وغيره.

داديءَ به سُس پُڻس ٻڌي، ٽيچرس روم ۾ گهرائي سوال ڪيو، "اهو ڇا سچ آهي؟"

"ها."

"توڪي اهو سڀ پسند آهي؟"

"نقطچيني؟"

"نه، ناٽڪ."

"ناٽڪ؟"

"ائڪٽنگ نه ڪر."

"ائڪٽنگ مان ٿي ڪريان يا ٻيو ڪير؟"

"چڱو ٻڌاءِ ته ائين چٽيءَ هيٺان وڃي ته ته ڪرڻ جي ضرورت آهي؟ ڪنهن به چوڪريءَ کي چوڪري سان ڳالهائڻ نه گهرجي."

"پوءِ پلي گڏ پڙهندا هجن؟"

"ليڪن ان ڏينهن ته توهان ئي چيو هو ته وڌيا جو اديش آهي جيون کي سمجهڻ. اُن کي ٺاهڻ ۽ سڃاڻڻ. سهارو ڏيڻ، سهارو وٺڻ. ليڪن اڄ."

"ها، اڄ کان تون هن سان گڏجڻ بند ڪري ڇڏ."

مون ڪوبه جواب نه ڏنو.

موڪل مهل هن سان مليس، سڀڪجهه ٻڌايومانس.

"چيم نه ماڻهو بيوقوف آهن."

"مان ته مَنجهي پئي آهيان."

"تنهنجي بدنامي ٿئي، اهو سٺو نه آهي. اسان جي ديس جي ڪيترن ماڻهن کي گهڻو ڪجهه سڪڻو سمجهڻو آهي، بيوقوفيءَ جي عالم کان ٻاهر اچڻو آهي. پر به جي اسين نه ملياسين ته ڌڪ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. اسين هڪ ٻئي کي پريم پريم ته ڪيون ڪونه. جدا ٿي وياسين ته غم چاڄو؟"

03

ليڪن ننڍا جي ڊپ کان الڳ ٿجي؛ اهو دل کي ڪجهه جڇي نٿو. اسين هڪ ٻئي کي پيار برابر نٿا ڪريون، ليڪن ڪم ٻئي هڪ ٻئي سان ڳالهائون به نه، اهو پاڻ سان انيائ آهي. اسان کي ته پاڻ هروڀرو به گڏ اچڻ وڃڻ گهرجي."

"معاف ڪج سنڌو، اهو سڀ مون کي پسند نه آهي. رشتو جو سپاويڪ آهي؛ مان اهو پسند ڪندو آهيان. ننڍا يا تنقيد سبب به پاسي کان هلندڙ گڏ ٿي وڃن يا صفا دور ٿي وڃن، ته ان ۾ خوش ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي؟ ڪو دور ويندو ته ڊپ سبب، نزديڪ ايندو ته ضد سبب، ننڍا يا تنقيد جو رد عمل (Reaction) سپاويڪ ضرور آهي؛ ليڪن رد عمل ئي سپاويڪ آهي، رشتو ناتو سپاويڪ نه آهي."

ان بعد مون ڪجهه نه ڳالهائو. موڪلاڻيءَ جي سيمائي نمسڪار ڪري موڪلايم، ليڪن چاهيندي به ماني کائي نه سگهيس. وڻي ئي نه پئي. يڪايڪ من جي ڪنهن حصي مان سوال اٿيو! مان ڇا هن سان پيار ٿي ڪريان؟ ليڪن مون ته هن کي پورو سمجهيو به ڪونهي. سمجهي نٿي سگهان، ڇا تڏهن ئي ٿي پيار ڪريان؟ نه نه، اها بيوقوفي آهي. مان هن کي پيار بلڪل. . . . بلڪل نه ٿي ڪريان، هن منهنجي ڳالهه نه مڃي آهي، تڏهن ئي مون کي ڪجهه نٿو وڻي، ڪجهه نٿو وڻي. وري ڪڏهن ملندو؟ وئڪيشن بعد! وري نه ڳالهائيندي سانس. مون کي به عزت آهي، اُتم آهي. هو دور وڃڻ ٿو چاهي ته مان ڇو سندس هٿ پڪڙي چوان: نه وڃ شينام نه وڃ.

وئڪيشن بعد گڏجڻ ٿيو؛ ائين ڪونهي. پورو ياد به نٿو پوي ته ان نه گڏجڻ سبب ڪيتريون راتيون اڪيون ننڊ سان ٺاه ڪري نه سگهيون. اوجاڳا ڪرڻ جي عادي هيس، ائين به ڪونهي، پريم ٿي ويو هو؟ نه، ائين به نه هو، اها بي آرامي، هن جي سخت وهنوار جي پٽڏاڻش هئي؛ مون لاءِ اها حقيقت هئي ۽ جيترو مان حقيقت پرست ٿيس ٿي، اوترو ئي ننڊ اڳيان هٿ جوڙ ٿي ڪرڻي پيئي. پهرين ته ننڊ ايندي نه هئي، ننڊ جو خمار ايندو هو، پر جڏهن ننڊ ايندي هئي ته اوجاڳي جو خيال ڪڍي ايندي هئي. هر خيال سان هڪ اڻ چٽو چتر به ذهن ۾ اڀري ٿي آيو ۽ اڪثر رات جي پوئين حصي ۾ مان انهن چترن جي دنيا ۾ گم ٿي ويندي هئس ۽ صبح جو هڪ هڪ چتر تي سوچيندي به هئس. منهنجو سوچڻ به اهڙو مبهم هوندو هو جهڙا چتر اڻ چٽا هوندا هئا.

هڪ چتر ۾ اکين ۾ نير ڪڍي بيٺو هو. ڏسڻ ۾ صرف اکيون ئي ٿي آيون. تڏهن ان چتر کي ڏسندي خيال آيو ته جيڪر انهن اکين ۾ سمائجي وڃان ۽ منهنجي آتما ان نير ۾ ڌوپجي پويتر ٿي وڃي. پويترتا جو سوال ڇو پيدا ٿيو؟ ۽ هو اکين ۾ نير ڪڍي ڇو بيٺو هيو. مان انهن اکين کي نهاري ندي رهيس ۽ ائين ڏسان ٿي ته مان هڪ پهڙ تي ويٺي آهيان، پهڙ گول آهي. پهڙ هوا ۾ بيٺو آهي. اندڪار آهي ۽ اندڪار کي سورج جاتيز ترورا چيريندا مون کي جلائڻ ٿا لڳن. سورج هڪ طرف کان نڪري جلد ٻئي طرف هليو وڃي ٿو؛ اهو سڀ ڪن پل ۾ گذري ٿو. سورج ۾ هو آهي، اهو ئي ڏندلو چهره اهيئي نير پريون اکيون. مان پنهنجون اکيون پل پل پيئي مچڪايان؛ تڏهن شيام اچي ٿو. هٿ کان پڪڙي چوي ٿو: اڄ.

هو هڪ لئبارٽري روم ۾ وٺي هلي ٿو. اها لئبارٽري ڪنهن جي آهي؛ مون کي ڪجهه خبر نٿي پوي. ڪنڊ ۾، جيئن صندوق ٿيندي آهي، تيئن روشنيءَ جو ماحول ڏسان ٿي. هو اجابه اڳيان وٺي اهو ماحول ڏيکاري ٿو. ان ماحول ۾ ننڍا ننڍا ستارا گرھ آهن. هو چوي ٿو؛ هيءَ ڪائنات آهي. هي سورج، هي چنڊ، هيءَ ڌرتي اهيئي. ڏس نه ڪيئن نه هڪ ٻئي جي ڪشش تي موج لڳائي ويٺا آهن. مان سموري ڪائنات کي جاچي ڏسان ٿي؛ ڏسان ٿي ته اهو ئي ڏندلو غمگين چهره اهيئي نير پريون اکيون.!

ڪنهن چتر ۾ هو ساز وينو وڃائي. ڏسان ٿي تارن مان دونھون پيو نڪري. اھو دونھون آسمان تائين ھليو ويو آھي. دونھين کي جو ڏسان تہ اھو ئي ڳائيندڙ شيام، اھو ئي دونھين وارو ساز، ڏسندي ڏسندي پاڻ گم ٿي وڃان. تڏھن ڏسان اکيون ڪجھ بہ نٿيون ڏسن. ڪجھ بہ نہ ڇا آھي؟ روشنيءَ بہ ڪونھر تہ اونڌہ بہ ڪونھي. ڪجھ بہ ڏسڻ، ڪجھ سمجھڻ ۾ نٿو اچي. ڄڻ ڪٿان ڪران پيئي. ڪوئي جھٽي ٿو وٺي. ڇاچي ڏسان، اھوئي شيام، اھو ئي دونھين وارو ساز.

ھڪ چوڪريءَ پھاڙ سان پيئي سر ٽڪرائي. ڇاچي ڏسڻ سان معلوم ٿو ٿئي. اھا مان آھيان ۽ پھاڙ-ان ۾ ھن جو ڌنڌلو روپ.

تڏھن سوچان تہ ھو ايترو مون ۾ ڇانئجي ڇو ويو آھي؟ . . .

شايد اھو تلاءَ ۾ ھوا جي ھڪ تيز جھپٽ جيان ثابت ٿئي. لھرون اٿن. رد عمل ۾ ڪناري سان ٽڪرائجي موٽي اچن. وري پاڻ ۾ ٽڪرجن ۽ پوءِ ٺاھ ڪري شانت ٿيو وڃن. مان شانت ٿي ويندس. ھوا جي جھونڪي ۽ طوفان وچ ۾ تفاوت آھي. تڏھن تہ چيم: منھنجو ھن سان پريم آھي؛ ائين سوچڻ پاڻ کي پنھنجي نظر ۾ ڪيرائڻ آھي.

پوءِ مون پنھنجو سمورو ڌيان اسڪولي ڪتابن ڏانھن لڳايو. پھرين تہ من لڳو ئي نٿي. ليڪن پوءِ من اھڙو تہ لڳي ويو جو ھاڻ اوجاڳن کي منت ميٽ ڪرڻي ٿي پئي. سوچيندي ھيس: آرام جي سڀني ساراه ڪئي آھي/ ليڪن ڪڏھن ڪنھن بي آرامي جو آئند وٺي ڏٺو آھي؟ رات جو ڪٿ تي پاسا ورائي، تارا ڳڻڻ، ڪجھ ڳڻي منجھي پوڻ، وري ڳڻڻ، ۽ ڳڻيندي ڳڻيندي تارن کي وساري جيون جي غم، خوشي، عجب جا خيال ڪرڻ. ڪڏھن مان خيال جي پٺيان، ڪڏھن خيال منھنجي پٺيان. ڏسندي وڃ جي چمڪات جيان؛ ھڪ چتر ڏيکاري لڪائي ڇڏيندو، جلان ڦٽڪان پر روشنيءَ نہ ٿئي. وري ڪڏھن ڄار بڻجي اھڙو تہ سوگھو جھليندو؛ جو ڦٽڪڻ بہ مشڪل ۽ ان دوران ۾ جسم جي نس نس مان خون جي ھڪ سنگيت ڌارا چلڪي اٿي. ڏسان مست گگن ۾ جھومان ۽ ڳايان پيئي.

تڏھن کان منھنجو اھو بہ وشواس ٿي ويو آھي؛ دل جي بہ ھڪ دنيا ٿيندي آھي. ھر پينگه جو ھڪ آڌار ٿيندو آھي؛ ليڪن دل جي دنيا ۾ جھولي ۾ جھولبو تہ آھي؛ ليڪن ان جو رسيون آسمان ۾ گم ٿي ويل نظر اينديون آھن. آسمان تہ ڪوڪلو ماحول آھي؛ جنھن جي ڪائي سيمہ ڪانھي، جو نالي جو ماحول آھي، ليڪن جو ماحول بہ ڪونھي. تہ چيم پي، دل جي بہ ھڪ

دنيا ٿيندي آهي جا اهڙي ته وچتر ٿيندي آهي جو اها وچترتا خود هر انسان ۾ اچيو وڃي ۽ جيستائين ڪو فرد هيومن سڪلاجي جو اڀياس نٿو ڪري، اهو فرد به منجهيل رهي ٿو ۽ ٻين جي مونجه جو به سبب بڻجي ٿو. شيام سان سهواس ۾ نه اچان ها ته جن ڪتابن جو مون مطالعو ڪيو آهي، اهو شايد زندگيءَ ۾ ڪري نه سگهان ها ۽ پوءِ شايد هن آکاڻي ڪٽڻ جي به ضرورت نه پوي ها.

05

شيام سان منهنجي ٽين ملاقات، ٻن سالن بعد بمبئي، ڪسٽمس هائوس ۾ ٿي. مئٽرڪ کان وڌيڪ مان پڙهي نه سگهيس. اسان جي ديس ۾ استرين سان پاسخاطري ڪئي ويندي آهي؛ اهو گهڻن کي چوندو ٻڌو اٿم ليڪن منهنجو تجربو ڪجهه ٻيو ئي ٻڌائي ٿو. پنهنجي ذاتي ڳالهه نٿي ڪريان، ڪيتريون ساهيڙيون، ساهيڙين جون ساهيڙيون به ڏيان تي اٿم. آفيس وارا، شخصيت ۾، ڪپڙي لٽي، ڪجل، پائوڊر، ڪريم، لپسٽڪ وغيره کي پلي شمار ڪندا هجن، ليڪن لياقتون ڏسڻ بعد، گيان، ظرافت جهري تي اتساهه جي جهلڪ، مسڪراھت، هلڪي شوخي، اچلتا ۽ سپاويڪ گنپيرتا کي ئي نظر ۾ رکندا آهن. مون ۾ اهو سڀ آهي، نه آهي، اهو نٿي چوان. ڇو ته آفيسر جي سامهون وڃڻ جو شرف ملڻ به اڄ جي بيڪاريءَ جي دور ۾ ايترو آسان نه آهي؛ جيترو پهريون دفعو ايمپلائيمينٽ ايڪسچينج ۾ وڃڻ ۽ اتي رکيل بورڊن جي پڙهڻ مان معلوم ٿيندو آهي.

ڪسٽمس ۾، ايمپلائيمينٽ ايڪسچينج معرفت ڪوٺايل اميدوارن جو امتحان هو.

شيام مون کي ڏٺو، ڏسي اڳيان وڌي آيو. چيائين، "تون!"

مئٽرڪ پاس ڪرڻ بعد گڏجڻ نه ٿيو هو. هڪ دفعو لوڪل ۾ ڏٺو هومانس. پاسي مان لنگهي ويو هو. ڏٺو هئائين يا نه، ڪيئن چوان. هڪ دوست کي چوندو ويو: ڪنهن مقرر آفيس ۾ مقرر جڳهه مون کي نه ملي ته ڇا ٿيو؟ بيڪاريءَ جو مسئلو وڌيو ٿوريئي اها جڳهه ٻئي کي نه ملندي ڇا؟ نوڪري اڄ نه ملندي ته سپاڻ، سپاڻ نه پرهينءَ ملندي ۽ ڀارت، ٻين ڪيترن ملڪن جيان سونهري زماني ڏانهن وڪ وڌائي ته رهيو ئي آهي. سوچيم: نوڪري نٿي مليس، ائين نٿو چوي: سرڪار بدلي ڇڏيو، جنهن نعري جو مرض ڀارت ۾ گهٽ پکڙيل نه آهي ۽ هاڻ هو فل سوت ۾ سامهون بيٺو هو. مون طرف وڌڻ کان اڳ واچ ۾ ٽائم ڏٺائين. ته ڪيس واچ به هئي.

مان مسڪرائي رهي هيس.

"مسڪراھت سان سواگت مان آرٽسٽڪ سمجهندو آهيان."

پهرين عجب پوءِ خوشيءَ ۽ ڳالهائين ائين، ڄڻ هميشه ملندڙ هو.

"ڪا ڳالهه آرٽسٽڪ آهي يا نه، چوندا آهن، ان جو سوال پوءِ اٿندو آهي، ان کان اڳ اهو ڄاڻڻ ضروري آهي ته آرٽ ڇا آهي."

"اڄ جي امتحان ۾ اسان جو جنرل ناليج ڏسڻ لاءِ؛ اسان کان جي به سوال پڇيا ويندا آهي، اهڙي بلند پائي جا نه هوندا، . . . جو سوال تو کيو آهي؛ . . . اهڙا." مون هلڪو ڪليو.

"پنهنجن حواسن وسيلي محسوس ڪيل حقيقتن جو، اڪرن، رنگن، ريڪائن، اشارن، سر وغيره رستي ٻئي کي انيو ڪرائڻ آرٽ آهي. اهو تون به ڄاڻندي هوندينءَ. تنهنجي مسڪراھت ۾، 'پلي ڪري آئين' جو پلو اظهار هو، تڏهن چيم ته سواگت آرٽسٽڪ آهي." "آرٽ ڇا آهي، اهو نٿي ڄاڻان. منهنجو گهڻو واسطو انهن ڪتابن سان رهيو آهي، جن کي پڙهڻ سان نوڪري جلدي ملي سگهندي آهي."

"۽ ساهت؟"

"نه پڙهندي آهيان. اخبارن کي ساهت ڪوٺبو نه آهي ۽ مان اخبارون پڙهندي آهيان. وندر لاءِ سينمائون ته آهن ئي."

"ساهت نه پڙهندي آهين. ته پوءِ تون ڇا سمجهنديءَ ته زندگي ڇا آهي؟"

"ساهت ۾ ڪهاڻيون ۽ ڪويتائون هونديون آهن؛ ٻيو ڇا؟ ۽ اهو سڀ پڪڇر ۾ ته هوندو ئي آهي. پڪڇر ۾ ته سنگيت به هوندو آهي. فوتو گرافي ۽ ٻيو به ڪجهه هوندو آهي. هڪ سني پڪڇر، ڏهن سنن ناولن جي برابر آهي. لئبرريءَ ۾ وڃ، دلپسند ناول ملي نه ملي."

"ضروري نه آهي ته جڏهن پڪڇر ڏسڻ جو موڊ هجي، تڏهن شهر ۾ سني پڪڇر هلندي هجي ۽ پڪڇر ۾ اداڪارن جي اندر جي ڪشمڪش، هنن جي گفتگو يا اداڪاريءَ مان ظاهر ٿيندي آهي؛ ليڪن ساهت ۾ ليکڪ گفتگو ۽ اداڪاريءَ سان گڏوگڏ سندس اندر جو حال پاڻ به اوريندو هلندو آهي. . . مثلاً: هن سوچيو ته هاڻ جي جواب نه ڏيندس ته فلاڻيءَ جي زندگيءَ برباد ٿي ويندي. اهو سوچڻ فلمائي نٿو سگهجي. پڪڇر ۾ تون سڀني کي جهٽي نه به سگهين، ليڪن ناول ته تنهنجي هٿ ۾ آهي ئي. چاهين ته روڪجي بيهي ره. پڪڇر ڪانه بيهندي. هزار دفعا ڏس، تڏهن به ڪانه بيهندي ۽ ناول تنهنجو چٽيوان دوست آهي ۽ زندگيءَ ۾ سوچڻ جي وڏي معنيٰ آهي. ڪنهن ڇا ڪيو، ڪيئن ڪيو، اهو ڄاڻڻ بلڪل ضروري آهي، ليڪن ڪنهن ڇا ڇو ڪيو، ڇا سوچي ڪيو؛ اهو ان کان به وڌيڪ ضروري آهي؛ ڇا ڳالهه توکي سمجهڻ ڪپي، پڪڇر ۾ به ڪي ڳالهيون آهن، جي ساڪيات ڏسون ٿا، ليڪن ساهت ۾ اهي ساڪيات نه پائي به، جنهن روپ سان چاهيون ان سان ڏسي سگهون ٿا، فلمن جي

برابر پنهنجي اهميت آهي؛ ليڪن ان سبب ڪير ساهت کي نظر انداز ڪري ڇڏي اها دڪ
جي ڳالهه آهي."
مان چپ رهيس.
هو به ڪلي چپ ٿي ويو.

06

هڪ اميدوار اڳيان وڌي آيو ۽ اچي کائڻس سوال ڪيو، "جيڪڏهن توهان دل ۾ نه ڪيو، مهرباني ڪري اهو ٻڌائيندا ته ڀارت جو بچاءُ منتر ڪير آهي؟"

"دل ۾ ڪريان ٿو يا نه، ان جو جواب نه پائي؛ ٻئي سوال سان حملو ڪري آيا، اها ته توهان جي هٿ ڌرمي آهي."

اميدوار تهڪ ڏئي چيو، "ته توهان کي شايد بچاءُ منتر جو نالو نٿو اچي." تڏهن مون ان اميدوار کي بچاءُ منتر جو نالو ٻڌائي ڇڏيو. شياڻ تهڪ ڏنو ۽ اميدوار مهرباني چئي هليو ويو.

منت اڌ بعد، هڪ پٿيوالي، سڀني کي پنهنجي مقرر ڪمري ۾ ويڻ جو اطلاع ڏنو، جو امتحان جو وقت ٿي چڪو هو.

شياڻ ۽ مان، ڏهن فوٽن کن جي مفاصلي تي آمهون سامهون ويٺاسين. پيپر مليو ۽ سڀ پڙهڻ لڳي ويا.

پيپر ڪندي نظر مٿي ڪڍي ٿي، هڪ ٻي نظر سان ٽڪرائي ٿي ۽ موت ۾، ماضيءَ جي ڪنهن ڏنڌلي چتر تي روشنيءَ وجهي جهڪي پي ٿي ويئي. هو ڏسندو رهيو. شايد مون تي ئي سوچي رهيو هو. تڏهن مون پيپر ڪندي رکي رکي اهو به سوچيو ٿي ته سد پاونا واري ياد ۾ ڪهڙو نه سُڪ، ڪهڙو نه آندو آهي. انسان سپاءُ کان ڊڄڻو نه آهي؛ انڪري گلا ٻن جڻن کي الڳ ڪرڻ جي بجاءِ ملائيندي آهي. هو ان کي فخر جوڳو نه سمجهي دور ٿي ويو ۽ مان؟ پاڻ منهن موڙي ڇڏيائين ته مون به موڙي ڇڏيو. شاعر ڀلي چون ته: استري پرش جو پاڇو آهي. پاڇي پٺيان پٺو ته پاڇو پڇندو ۽ جي پاڻ پڇ ته پاڇو پويان پوندو. يعني ته استرين کي مغرور، بي پرواه مرد وڌيڪ پسند پوندا آهن. غلط آهي! سو مان مغروري، يا بي پرواهيءَ ۾ ته آهيان. پر هو ته مغرور ڪونهي. بي پرواه ڪونهي. گلا جي رد عمل کي سپاويڪ ڪوٺيائين؛ رشتي ناتي کي نه. هن جو مطلب شايد اهو هوندو ته رشتو دل سان برابر ٿيندو آهي؛ ليڪن ان ۾ دماغ جو به دخل ٿيندو آهي ۽ ننڍا جي رد عمل ۾ دماغ دل سان جڻ ناتا ٽوڙي ڇڏيندو آهي؛ ڇو ته به جڻا پنهنجي اڃا سان نه، بلڪ ٻين جي گلا سان مليا آهن ۽ مان هن کان دور ٿي ويس! ڇو؟ ڇو؟

مون ماضيءَ جي تلاءَ ۾ ٽپي هئڻ مس جو خيال آيم، اهو غلط آهي. ماضي حال کي بگاڙي، ان کان بهتر آهي ته خود ماضيءَ کي پلائڻ جي ڪوشش ڪجي. اڄ آئي آهيان امتحان ڏيڻ ۽

مان سک ۽ سپاويڪتا تي پيئي سوچيان ته هو مون تي سوچي ٿو، مون لاءِ اها سک پري ڳالهه آهي ۽ هو ڳلا جي رد عمل ۾ دماغ کان ڪم وٺي دور هٽي ويو، دور هٽڻ سپاويڪ آهي. پيپر ۾ ڪلاڪ هليو، بعد ۾ سڀ ٻاهر آياسين. شيا ۽ مون گڏيل نموني پيپر ڇاپيو، هلڪو وادو واد به ٿيو ۽ مون قبول ڪيو ته مون سنو پيپر نه ڪيو هو. ٻنهي کي سندونگر پهچڻو هو. هڪ لڳو هو. کيس چيم، "بڪ لڳي آهي، ڪجهه ڪائجي، ڪيئن؟"

"منهنجو پيٽ پريل آهي. تون پل هلي ڪاءُ." ٻئي هڪ پنجابي هوٽل ۾ وياسين. هو ٽيبل تي رکيل پليٽ مان صوند ڪئي ڪاٺ لڳو ۽ پوءِ پاسي واري ٽيبل تان ٽائيمس آف انڊيا ڪٽي ان جو ايڊويٽوريل پڙهڻ لڳو. ويتر اچي بيٺو، ڪائنس پچيم، "ڇا ڪائنين؟" "منهنجو پيٽ پريل آهي."

مون ويتر کي هڪ چانهه ۽ هڪ ڇاپ جو آرڊر ڏنو. ويتر هليو ويو ۽ مان شيا ۽ جو منهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳيس. . . . "منهنجو پيٽ پريل آهي." اهي لفظ هن ڪجهه اهڙي سر ۾ چيا، جڻ پيٽ پريل ڪو نه هئس صرف تڪلف وچان ئي ائين چيو هئائين، چيم،

07

"ايڊيٽوريل ۾ ڇا لکيل آهي شيام؟"

"نهروءَ جي روس ياترا ۽ روسي اڳواڻن جي ڀارت ياترا تي هڪ سياسي ليک آهي."

"ڇڱو، هڪ ڳالهه پڇان؟"

"پڇ. هن اخبار ٽيبل تي رکي ڇڏي. هو اداس پئي نظر آيو."

"تنهنجو پيٽ ڇا سڄ پڇ ڀريل آهي؟"

هن ڪو به جواب نه ڏنو.

"ڪجهه چوڻ ٿو چاهين. ڇڻي نٿو سگهين ڪيئن؟ ڪونه ڇڻي سگهين ٿو، چوڻ چاهين نٿو."

هن پنهنجو هٿ اڳيان وڌائي، منهنجي هٿ مٿان رکڻ چاهيو، ليڪن ائين، نه ڪري، هٿ روڪي، بند ڪري، ٻانهن کي ٿورو شيڪيو، پيشانيءَ ۾ ريڪائون ٺاهي مٿيون ڇپ، هيٺين ڇپ ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس اکيون مٿين پلڪن کي چڪ اچڻ ڪري ٿيڙيون ٿي پيئون ۽ هن ترچي نگاه سان منهنجي دل کي چاڪ چاڪ ڪري ڇڏيو. ان نهار ۾ گهري ويدنا جي تڪي جهلڪ نمايان هئي. مون مسڪرائي ڏنو ته هن چيو،

"جو ڪجهه چوان، اهو وساري سگهندينءَ سنڌو؟"

گنڀير فضا ۾ ڪلي وينيس. چيم، "سڀ ڪجهه وساري سگهان ٿي، ليڪن اهو سوال وساري نه سگهنديس."

"نه ڇڱو، رهڻ ڏي ان ڳالهه کي، جي تون سوال نٿي وساري سگهين ته ان سوال جو پس منظر ڪيئن وساري سگهندينءَ. جي پس منظر نٿي وساري سگهين ته پوءِ جو ڪجهه چوندس اهو وساري سگهين، ائين ٿي نٿو سگهي."

سندس منهن جا پاڻ بدليا، مسڪرائي جو ڏنائين.

مون هٿ هڻائي چيو، "هميشه هر ڳالهه جو چيد و چيد پلي ڪنهن سچ جي نزديڪ آڻيندو هجي، ليڪن اهو چيد و چيد، ڪنهن حد تائين ٻڌندڙ لاءِ ٽڪاوت جا ڪارڻ ميسر ڪري ٿو."

ويتر چانهه ۽ چاڀ، چٽڻي وغيره ڏيئي هليو ويو.

چانهه جي آڇ ڪئي مانس، نه، نه ڪندي، ها ڪيائين. هڪ ڍڪ پري چيائين، "سنڌو! تون هيترا يگ ڪتي هئينءَ ڪتي؟"

تڏهن، نه معلوم ڇو منهنجي دل پرڃي آئي. اهو هن ڇا چيو؟ چيم، "ته تو ڇا مون کي ڳولھڻ جي ڪوشش ڪئي هئي؟"

هن ڪو به جواب نه ڏنو.

"ڪيئن؟"

"نه" هن ڊريڊتا سان وراڻيو.

"پوءِ اهو سوال ڪيئن؟"

"ڪوشش برابر ڪو نه ڪئي هيم، ليڪن من ئي من. . . چڱو رهڻ ڏي ان کي. جڏهن توکي ڏٺم، تڏهن سچ پچ بيحد خوشي ٿي. وشواس ڪندينءَ، جڏهن به مان تنهنجي منهن ۾ ڏسان ٿو، منهنجي دل جي تار تار انوکي خوشيءَ وڃان. . . "عجب وڃان چيائين، "ڇو تنهنجو هٿ ڇو رکجي ويو آهي، ڪاٺيندي ره نه."

"اوھ" ائين چئي مون هن جو چوڻ بجا فرمايو.

هن چانهه پي پوري ڪئي. اخبار ڏانهن هٿ وڌايائين ٿي ته چيم، "مون کي تنهنجو سوال اڃا ياد آهي."

"نه جو ڪجهه ٻڌنديءَ، اهو وساري سگهنديءَ؟"

"ڪوشش ڪنديس، جيڪڏهن ڏٺم ته توکي، ان مان خوشي ملندي."

"چڱو ٻڌ، اڄ مون وٽ هڪ ڪوٽو پيسو به ڪونهي. پيسو ڪونهي، ان ڪري خوشي نه اٿم؛ ائين نٿو ڇوان. . ."

"تون ڇا نٿو چوين، اهو مان بنا ٻڌڻ جي سمجهي سگهان ٿي."

"ها، ائين سمجهي سگهيو آهي."

"پر جو چوڻ ٿو چاهين اهو ته ڇڏ نه."

"نهيو، رهڻ ڏي."

"سڀ رهڻ ڏيان؟ ڪٿان ڇا؟ شيام! يڪايڪ تون پريشان ڇو ٿي ويو آهين. تون ته ساهس ۽ وشواس وارو آهين؛ پر اڄ هي اداسائي ڇو- ڇو؟" تڏهن نه معلوم ڪيئن وڌيڪ چوڻ کان پاڻ روڪي ويس. جذبي ۾ اچڻ شرط زبان تي پڇاڙيءَ جو به لفظ "منهنجا شيام" جا به اچي ويا هئا.

08

"چڏ ان بيڪار ڳالهين ڪي، اهو ته ٻڌاءَ تنهنجو پيءُ ڇا ڪندو آهي؟"

هو ڪجهه نٿو ٻڌائڻ چاهي، مان چوڌو ديوانين جيان ٻاڏائيندي رهانس.

هن واچ ۾ تائيم ڏٺو مسڪرائي ڏنائين، واچ بيهجي ويئي هيس. سندس پيشانيءَ تي پسيني جون هلڪيون ريكائون ظاهر ٿيون؛ هن کيسي مان رومال کڻي، منهن اگهيو، جو سندس کيسي مان هڪ پگڙ ڦٽو پٽ تي ڪري پيو. سندس منهن ننڍو ٿي ويو. چيائين، "اڄڪلهه جا ڦٽو ڪهڙا نه ڪچا ٿا ٿين، ڪالهه ورتم، صبح پڇي پيو."

۽ مان سوچڻ لڳيس: فل سوت، بينل واچ، کوٽو پئسو، پگڙ ڦٽو، جو چوڻ چاهڻ اهو نه ٻڌائڻ، جو نه چاهڻ، اهو ئي ٻڌائڻ، هي سڀ ڇا آهي؟ ته هاڻ هو پريشان چوڻي ويو آهي؟ هن ڦٽو ڪٿي ان ڏانهن نهاريو ۽ مون پڇيو، "هلون؟"

مون ڏانهن نهارڻ بنا چيائين، "هلڻو ته آهي ئي."

اهو ئي ڪروڙا پريو آواز، ڪجهه اهڙي ئي سر ۾ هن چيو هو؛ "منهنجو پيٽ ڀريل آهي."

وات تي مون هن کي ٻڌايو ته ٻن ڀائرن مان ننڍي ڀاءُ کي بئڪ ۾ نوڪري هئي. وڏو ڀاءُ گهٽ پڙهيل هو، ان ڪري ان جو واسطو ملن وغيره سان رهندو هو سندس طبيعت ۾ مزوريءَ ڪرڻ جي ترشنا ته هئي ڪونه، ان ڪري مزوري ڪندي به هو ٻي نوڪريءَ جي ڳولها ڪندو هو ۽ هاڻي هو شهر جي بس سروس ۾ چيڪر ٿي ڪم ڪري رهيو هو. پيءُ لاءِ چيم ته عمر چڙهي وڃڻ ۽ صحت سٺي نه رهڻ سبب، گهر ۾ ئي هوندو هو. سڀني کان ننڍو ڀاءُ، نه، ان جو ذڪر نه ڪيو مانس. هاڻ هو رهيو ئي ڪٿي هو! امي ڇا ڪندي هئي؛ اهو ٻڌائڻ به عبث هو.

موت ۾ شيام ٻڌايو ته سندس ماءُ پيءُ ٻئي پڙهيل ڳڙهيل هئا. پيءُ ايم، اي، ايس ۾ ڪلارڪ هو، ٻه پيٽر هئس، ٻئي ڪائنس ننڍيون، جي اسڪول پڙهي رهيون هيون.

اسٽيشن تي ٻنهي موڪلايو.

وري منزل تي گڏياسين. چيائين، "وري ملنديءَ؟"

"ها، ممڪن آهي ته ساڳي آفيس ۾ ملون."

"ممڪن ته گهڻيون ئي ڳالهيون آهن."

"ليڪن سڀ سڀاويڪ هونديون، اهو تون به قبول نه ڪندي."

هلندي هلندي هو رکجي ويو. سماجي شعور هئس ان ڪري يڪدم خبردار ٿي اڳيان وڌيو، ليڪن ان کان اڳ چيائين، "تہ توکي ننڍا يا تنقيد جي رد عمل واري رشتي ناتي جي ياد آهي؟"

چاهيندي بہ مسڪرائي نہ سگهيس ۽ ان ناڪاميءَ جي آخرت ۾ اکين ۾ ڪجهہ چرندو پرندو محسوس ڪيم.

انسو! منهنجا پلڪ هڪ انوکي آڱ ۾ جلي اٿيا. اڪيون هڪ مني آنند وچان پوسرڻ لڳيون. بي گهڙيءَ جو ڪجهہ ڏسي رهي هئس، ان ۽ منهنجي وچ ۾ پاڻيءَ جي ديوار اچي ويئي. "سندو."

مون کي پنهنجي ڪمزوريءَ تي غصو اچڻ لڳو.
"مان سڀ ڄاڻي ويو آهيان. سندو، سچ پچ، سڀ ڪجهہ!"
"ان جو ڏک اٿم."

"ڏک! هي تو چا چيو سندو، ڏک!"
مان چپ چاپ هلندي رهيس.
"چڱو، اڄ شام جو ملي سگهندين؟"
"ڇو؟"

"ائين ئي توسان ڪجهہ دل کولي ڳالهيون ڪرڻيون اٿم."
"گهر اچج."

"نيڪ آهي." هن ڌيرج سان ورائيو.
۽ ائين موڪلائي ٿي.

09

شام جو هو چوغي، پتلون ۽ ڇمپل، نئين ڀرتي پوشاڪ ۾ گهر آيو. گهر مون چئي ڇڏيو هو ته منهنجو هڪ وديارڻي متر اچڻو آهي. بسڪيٽ آڻي رکيا هئم؛ ڇانهه ٺاهي پياري مانس. گهر رڳو امي هئي، جا ٻئي ڪمري ۾ پاسيواريءَ سان هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪري رهي هئي.

تڏهن شيام چيو، "نٿو ڄاڻان اهو ڪيتري قدر صحيح آهي؛ ليڪن منهنجو ان ڳالهه ۾ سچ پچ وشواس ٿي ويو آهي ته دنيا ۾ هيترن ماڻهن جي باوجود به، دل ۽ دماغ جڏهن ڪنهن خاص ماڻهوءَ کي پنهنجي ويچارن، احساسن جي مرڪز لاءِ چونڊين ٿا، تڏهن ان خاص ماڻهوءَ اڳيان ٻين ماڻهن جو ملهه گهٽ ٿي رهي ٿو، وڌيڪ نه، ان کي پريم ڄڻجي يا موه، سو مان نٿو ڄاڻان، ليڪن جڏهن مون توکي ڏٺو، تڏهن سچ پچ منهنجي من جي حالت ڦري ويئي، مون دل ئي دل ۾ قبول ڪيو ته مان تو ۾ ٿي پنهنجن ويچارن، احساسن جو مرڪز پايان ٿو. مان چپ.

"امتحان ۾ پيپر ڪندي، هڪ خيال آيم، سوچيم ڪاش مون وٽ ڪجهه پئسا هجن ها، گهران ڪٿي ئي به آنا نڪتس. وي، ٿي تي ڇهين پئسي ڪافي پيتم ۽ هڪ سگريٽ چڪيم. توکي تعجب ڇو ٿو لڳي. مان سچ پچ ڪڏهن ڪڏهن سگريٽ چڪيندو آهيان ۽ ان وقت مون سوچيو؛ ڪاش! مون وٽ چار آنا هجن، جيئن مان توکي هوٽل ۾ هلي ڇانهه پيئاري سگهان. ان هال ۾ هڪ واقفڪار ويٺو هو، سوچيم جيڪر ان کان چار آنا گهران ۽ مون کي پڪ هئي ته هو نه ڪندو، پر پوءِ خيال آيم اڄ ڇانهه جو نه ڪافي جو يگ آهي ۽ ڪافي ڪن هوٽلن ۾ اڍائي آني ڪوپ جي حساب سان ملندي آهي، پوءِ ته هڪ آڻو ڪٿي پوندو! ته ڇا مون کي اٺ آنا وٺڻ گهرجن؟ ليڪن اٺ آنا، گهڻا سمجهي هو انڪار ڪري ته؟ ٻي ڳالهه مانيءَ جو وقت آهي، ٻيو نه ته گهٽ ۾ گهٽ ڪيڪ. پيسٽريءَ جي آڇ ڪرڻي پوندي. سنڌو، ها ته ڪندي ڪانه، ليڪن مسڪرائي نه ڪري ته ته پوءِ ته اٺ آنا به پورا نه پوندا. وري خيال آيم: ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو اٺ آنا ڏئي، ليڪن تون مون سان هوٽل ۾ نه هلين ته؟ تنهن کان بهتر آهي ته مان ڪجهه به اڏارو نه وٺان."

تڏهن ياد آيو ڀڳل ڦٽو ۽ ڪوٽو پئسو... منهنجو پيٽ ڀريل آهي.

ان گهڙيءَ ڇاهيم: سندس گچيءَ ۾ ٻئي ٻانهون وجهي چوان: ته هاڻ تون بدلجي ويو آهين شياڻ! تون ڇا بدليو آهين؛ ڄڻ منهنجي دنيا ئي بدلجي ويئي. ويٺو آهين ته ويٺو ئي ره. هاڻ مان توکي ڪيڏانهن به وڃڻ نه ڏينديس! اتندين ته ٻانهن کان پڪڙي ويهاري ڇڏينديسانءِ. تو مون کي ڪجهه نه ڏنو، تڏهن به مون کي سڀ ڪجهه ملي ويو. تو سوچيو ۽ مون ڀاتو، ڪهڙو نه انوکو ڪيل.!

پر مان شانت رهيس. دل ۾ اڻيل طوفان جا آثار منهن تي ظاهر ٿيا نه، سو ياد ڪانهي، پر اهو مان ڪيئن ٿي ڀلائي سگهان جو هن هٿ پڪڙي، قرب وچان چيو. "مون کي غلط ته ڪانه سمجهي رهي آهين سنڌو.!"
"غلط سمجهان ها ته چپ رهي نه سگهان ها." مسڪرائي چيم.

10

مون نيڪ سمجهيو هو، تڏهن ئي ته هن سان نيڪ طرح ملندي رهيس، ڪڏهن هو منهنجي گهر ايندو هو ۽ ڪڏهن مان هن جي گهر ويندي هيس ۽ ائين اچڻ وڃڻ جي سڌي ليڪ پڪڙي جيون۔ راه تان اڳيان وڌياسين. ليڪن سڌي ليڪ پڪڙي اڳيان وڌڻ ۾، انساني دل جي روماني آوارگيءَ ساٿ نه ڏنو. انساني دل جي روماني آواراگي جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي. ديون/ پرين جون ڪهاڻيون مون به ٻڌيون آهن. منهنجو اهو وشواس آهي ته اهي ڪنهن به زماني جي وقت جي تقاضا تي پورو نٿيون اُترن. ليڪن تڏهن به ڇا انهن ۾ ڪوئي رهسي۔ ڪوئي مطلب ڪونهي؟ منورنجن ٻن قسمن جو ٿيندو آهي. ليڪن منورنجن وارين ڳالهين مان منورنجن وٺڻ وارا به ٻن قسمن جا ٿيندا آهن. هڪ منورنجن ۾ مطلب وارو مذاق هوندو آهي ۽ ٻئي ۾ مذاق بيوقوفي، جنهن ۾ تلخ مذاق جو احساس نه هوندو آهي، اهي بي مطلب چرچن تي ڪليو ويهن. ديو/پرين جون ڪهاڻيون ڇا صرف اهڙن ماڻهن لاءِ آهن؟ بابا چيو: ڏيءُ، هنن ٽن رستن مان جو رستو پسند هجيئي اهو وڻج، ليڪن هن چوٿين رستي ڏانهن نه وڃج. ان رستي ۾ جن پوت اٿيئي. ليڪن ڏيءُ فيصلو ڪيو، پهرين اهو رستو ڏسنديس. انسان کي جنهن ڳالهه ڪرڻ لاءِ روڪيو ويندو آهي، انسان اها ئي ڳالهه ڪرڻ چاهيندو آهي ۽ اهڙا رهسيه، ستيه، ديو، پرين جون ڪهاڻيون نٿيون ٻڌائين. اهڙي دعويٰ اڃا ته ڪنهن نه ڪئي آهي، ته، اوسي پاسي جي ٽڪرين، چوٿين موٽين ندين، وشال ڪيٽن، ٻارين کي ڏسندي، شيام سان اوڏانهن وڃڻ، گهمڻ، ڳاڻڻ جهومڻ ۽ نچڻ لاءِ دل تڙپڻ لڳي، نه نرتيه نٿي ڄاڻان، تڏهن به دل چاهيو. 'دل'، دل جو ٿي. ليڪن مان ڇا اوڏانهن وڃي سگهيس ٿي. سماج!؟ سماج چونڊو: اهو پاپ آهي. ڪنهن به ڪنواريءَ چوڪريءَ... رهڻ ڏيو ان کي. منع نه ڪجي ته روماني آوارگيءَ جي سپاويڪ لوچ سيني ۾ پيدا ٿي ڇو ٿئي؟ ليڪن چاهڻ ۽ پائڻ ۾ تفاوت ته آهي ئي. دل جي ڳالهه زبان تي اچي به ڪيئن! وچ ۾ سنڪوچ جي سٺا، عادت انوسار، هٿ ڌرميءَ جا هٿيار جو ڪٽي بيٺي هئي. ليڪن سٺا ۽ هٿيار، سڪ سنيه جي سفارت کي ڇا روڪي سگهندا آهن...؟ شيام چيو، "اڄ جيڪر ڏکڻ واري مندر ۾ هلجي ته؟"

"جو ووڪيشنل ٽريننگ سينٽر پٺيان آهي؟"

"ها."

مون ڪلي ڏٺو ۽ هن چيو، "هت ملاءِ."
مون هت ملايو، ته چيائين، "منظور؟"
دل مان ڪنهن چيو، "پلا اها به ڪا پيڙ جي ڳالهه آهي."
چيم، "البت."

11

سڌي ليڪ ۾ موڙ آيو، سماج ۾، ڪڙي نظر پلي استريءَ تي رکي وڃي، ليڪن استري جڏهن ڪنهن پرش سان آهي، پرش جي بازوءَ ۾ جڏهن هن جو هٿ آهي ۽ پرش ساھس، سڀيتا وارو شخص آهي؛ استري سماج جي ڪڙي نظر کي، مسڪراھٽ سان بي اثر ڪريو ڇڏي. ٻن جڻن جو پاڻ ۾، وشواس جو آهي. ليڪن وشواس هٽڻ سان به پرش سماج طرف ڪجهه ڪنڀير رهي ٿو. . . صرف اهو ڪارڻ آهي جو هو جڏهن سماج سان نظر ملائي ٿو، تڏهن هن جي اکين ۾ تيز جوالا رهي ٿي. پنهنجي واري اچڻ سان استري خود جوالا بڻجي وڃي ٿي، ليڪن هن ۾ اها جوالا، پرش جي پيٽ ۾ ڪجهه دير سان ئي پيدا ٿيندي آهي؛ پرش جي پيٽ ۾، هن جي سھن شڪتي وڌيڪ جو آهي.

اوه، اهي ته اهي ڳالهيون آهن، جي مون بعد ۾ جاتيون، نڄاڻان چو، هروڀرو به هر ڳالهه واضع ڪرڻ جي عادت پئجي ويئي آهي.

ان وقت مون اهو سڀ نٿي ڄاتو، شيام مون سان مليو، ٻئي مندر ڏانهن هلياسين. وات تي نه هن ڪجهه ڳالهايو ۽ نه مون. ۽ ٿيو به ڇا هو؟ ڪن ماڻهن گهور ڪري نهاريو هو ۽ بس!

سومر جو ڏينهن، شو جو ليڪيندا آهن، ليڪن اهو ڏينهن سومر جو ڏينهن نه هو، ان ڪري ئي شايد مندر ۾ ڪير به نه هو. هونءَ به سنڌونگر ۾ مندرن، ٽڪاڻن جو کائو ئي ڪونهي. ماڻهو دور واري مندر ۾ روز روز وڃن به چو. اتي جي شانت-ايڪانت فضا ۾ هڪ سوال ڪيم، "تنهن جو ايشور ۾ وشواس آهي. . . شيام؟"

هن ڪنڀير لهجي ۾ چيو، "مندر طرف آيو آهيان، تڏهن ئي ٿي اهو سوال پڇين نه." "ها."

"ليڪن مندر اچ مندر ئي ڪٿي رهيا آهن."

"تڏهن ڇا رهيا آهن؟"

"ڏس نه، اچ جا مندر پراچين ڪال جي مندرن جيان، ودياڪيندر ته رهيا ڪونهن. وديا رستي پرڪرتي جي نيمن ۽ انهن نيمن رستي اسين ان سچ کي پايون ٿا، جن کي ڪن ڀڳوان ڪوٺيو آهي. مندرن کي ڀڳوان جو گهر صرف ان وديا جي ڪري ڪوٺيو ويندو هو. ۽ اڄ؟ شاستر پوڄا جو پرچار آهي. شاسترن ۾ ڄاڻايل سچ جو نالو به ڪونهي. اچ ستيه يا رهسيه تي

نه، چمتڪارن تي زور ڏنو وڃي ٿو. هر ڏند ڪتا جي بنياد ۾ هڪ سچ، هڪ رهسيه لڪل هوندو آهي. اڄ ستيه، رهسيه کي ڪوئي کولي نٿو. مندر ۽ ستيه رهسيه جو واسطو، اڄ دنيا ۾ رهيو ئي ڪٿي آهي؛ جو تون منهنجي، مندر طرف اچڻ جي سوال کي ڀڳوان سان ڳنڍي رهي آهين.!"

"ته پوءِ هتي اچڻ جي ضرورت؟"

"هتي ايڪانت آهي."

مان چپ ٿي ويس.

هو منهنجي منهن ۾ ڏسندو رهيو.

مون پنهنجي نظر پنهنجن پيرن ۾ ڪپائي، پير جي آڱوٺي سان زمين کي ڪرڙيم ۽ پوءِ، دل ۾ اٿندڙ، شور مچائيندڙ طوفان کي سوال جي روپ ڏنم:

12

"هڪ ڳالهه ٻڌائيندين شيام؟"
 "چئ."

"جيڪڏهن مندر ۾ ڀڳوان نه آهي، اوسي پاسي پوتر وايو منڊل نه آهي، جيڪڏهن اڄ جي پوجا، ساڌنا، تپسيا سڀ ڪوڙ آهي، ته پوءِ منهنجي آتما، مون کي بار بار تنهنجي اڳيان جهڪي جهڪي پرنام ڪرڻ لاءِ مجبور ڇو ڪري رهي آهي؟"
 "پاڻ بعد سمائڻ چاهبو آهي ۽ سمرپڻ سپاويڪ ته آهي ئي."
 آواڪ، اڀلڪ هنجو منهن تڪيندي رهيس.

هن کلي چيو، "ڇو جهڪ نه، مان آشيرواد ڏيڻ لاءِ تڙپي رهيو آهيان."
 ۽ جڏهن جهڪڻ لڳس، تڏهن ٻنهي بازن کي پڪڙي تهڪ ڏئي چيائين، "بيوقوف..."
 سندس مود بدلجڻ لڳو.

مان عجب ۾ پئجي ويس. آهستي چيم، "ڪجهه ڇوڻ ته ڏين ها."
 "ڏس سنڌو! ڪيل مان به ڏسندو آهيان. ساهت به پڙهندو آهيان. هڪ ڳالهه تي مون لاءِ ڪل روڪڻ مشڪل ٿي پوندي آهي ته جڏهن به نانڪائون نانڪن اڳيان جهڪن، نانڪ انهن کي بازئون کان پڪڙي، اتاري، دل جي راڻي ظاهر ته ڪندا آهن، ليڪن صرف تڏهن، جڏهن نانڪائن کي جو ڪجهه ڇوڻو هوندو آهي، اهو نانڪن جي چرمن ۾ پئجي، چئي ڏينديون آهن. مڃان ٿو، ڪلام ۾ افسانوي رنگ رهندو آهي؛ ليڪن افسانوي رنگ جو جادو ڏيکارڻ لاءِ جيون جي سپاويڪتا جو بليدان ڪري ڇڏجي ان ۾ سندرتا نه آهي."
 انڪنڌ ٿي، هلڪي تڪي سر ۾ چيم، "تنهنجون ڇا مقرر پسندگيون. ناپسندگيون آهن شيام؟"

"ڪٽرئينتي آهيان، غلط ۽ صحيح جا ليڪا پائي پاڻ کي بت. پر درشڪ سمجهندو آهيان؛ ائين ڪونهي. البت سپاويڪتا ۾ سندرتا ڏسندو آهيان، ان ڪري سپاويڪتا جو ڪوڏيو آهيان."
 "ليڪن اسپاويڪتا ۾ به ته من جي هڪ سپاويڪ ڌارڻا آهي. جيڪڏهن ڪو پاڻ کي ڪنهن ماحول ۾ نهڪائي نٿو هلي سگهي ته پوءِ هو ان ماحول ۾ سپاويڪتا سان هلي به نٿو سگهي ته پوءِ ان 'سپاويڪ اسپاويڪ ڌارڻا' کي سپاويڪ ڇو نٿو سمجهيو وڃي؟" اسپاويڪ ڇو نٿو سمجهيو وڃي.

"دلپسند ماحول ۾ پاڻ نه نهڪائي سگهڻ جي سپاويڪ ڌارڻا سپاويڪ ئي آهي. اسپاويڪ نه، ليڪن ڪو جيڪڏهن ان 'سپاويڪ اسپاويڪ' تي قابو پائڻ لاءِ، 'اسپاويڪ سپاويڪتا' جو پردشن ڪري، اهو پردشن اسندر ته لڳندو ئي. جو سپاويڪ آهي، اهو سندر آهي، جو اسندر آهي، اهو برو آهي، ان ۾ منهنجو وشواس آهي سندوءَ." هن جون اڪيون چمڪي اٿيون.

"هاڻي سپاويڪتا تان وشواس تي پهتين. ستيه ۽ سندرتا جو سلوگن اڃا ڪن پل اڳ هنيو اٿيئي، ري شيام تون ايترو چيد و چيد ڪندڙ ڇو آهين؟" "سامهون سوال جو اهڙا اچن ٿا." ائين چئي هن ڪلي ڏنو. ان بعد ٻئي، مندر ۾ اندر وڃي پلٽي ماري ويناسين. هن چيو، "شو ساڪي آهي. شو جو بيل ساڪي آهي. سامهون تنگيل تصوير ۾، سرسوتي ساڪي آهي. سرسوتيءَ جي پاسي ۾ هٿ ٻڏي بيٺل گڻيس ساڪي آهي." "نه؟"

"ته تون ۽ مان هتي آيا آهيون."

"خوب! هڪ دفعي، گاڏيءَ ۾ ساهيڙيءَ کان ٽنگور جو هڪ ناول ورتو هئم. نالو شايد Last poem هئس. مون ته پندرهن ويه صفحا پڙهي ڇڏي ڏنو، ڇو ته، هڪ ته مان ساهت پڙهان ڪانه ۽ ٻيو مون کي بحث، مباحثا وٺڻ ڪانه. ليڪن ان ۾ هڪ ڳالهه دلچسپ هئي، ڇوڪرو ڇوڪريءَ سان، پريم ۾ نه هو، تڏهن به هن سان هميشه ملندڙ هو. اسٽائيل ۾ ڳالهائڻ هن جي عادت هئي. هڪ دفعي هن ڇوڪريءَ کي چيو: فلاڻي، تون آهين ۽ مان آهيان. چنڊ آهي ۽ تارا آهن. ڇوڪري وائڙي ٿي ويئي. سوچيائين اها ٻولي ته پريمي ڳالهائيندا آهن پر پوءِ خيال آيس ته ڇا ٿيو جي اسين به، چنڊ تارا آهيون. هو ماحول کي اسٽائيل سان پيش ڪري ٿو، ان ۾ پريم جو ڪهڙو سوال آهي. اڄ تون به اسٽائيل ۾ ڳالهائي رهيو آهين. سڀ ساڪي آهن، مگر ڇا ڄا؟"

"اسان جي ملڻ ڄا ۽ ان 'ملڻ' جو پس منظر ڪهڙو آهي. اهو ٻيو ڪير ڇا ڄاڻي يا نه، اسين ٻئي ته ڄاڻون ٿا. رهڻ ڏي اسٽائيل کي؛ ليڪن تنهنجي سوال جي تهه ۾، دل جي دنيا ساڪي هئڻ جو ثبوت آهي ۽ ان تهه جو بنياد پٽڏا ٿيو آهي، ٽنگور جي Last poem مان ته اسٽائيل نه آهي ڏسڻو.."

13

اسٽائيل ۾ ڏيکاريل حقيقت کي ڏسڻو آهي، اهو ناول پل توکي نه وڻيو هجي، جو ناول خود ناول به ڪونهي. ناول جي ٽيڪنڪ ۾، آلوچڪن جي ٽڪراءُ وارو لنڊو مضمون آهي. ليڪن ان Last poem مان ڪنيل هڪ ڳالهه تان ٿي توکي ساهت جي اهميت سمجهڻ ڪپي. تون ساهت پڙهڻ شروع ڪري ڇڏ سندنو! . . هر ليکڪ جي پٺيان هڪ فلاسافي هوندي آهي. ليڪن دنيا ۾ جيترا ليکڪ آهن، اوتريون فلاسافيون به آهن، ائين نٿو چوان. ڪيترن ليکڪن پٺيان ساڳي فلاسافي به هوندي آهي ته ليکڪ جدا جدا ويچار ڌارا سبب، جدا جدا نقطه نظر سان، انساني جيون جي آلوچنا ڪن ٿا ۽ ائين هو جيون-راه جا سونهان ٿي، اسان کي راه ڏيکارين ٿا. اسان جي ديس ۾، رام ۽ ڪرشن جي پوڄا ڪئي ويندي آهي. پوڄا ڇا آهي ۽ اها ڪرڻ گهرجي يا نه، ان سان هن وقت منهنجو ڪوئي واسطو ڪونهي، سوال آهي ته انهن جو سرجڻ ڪنهن ڪيو؟-

سندنو! توکي ساهت سان چاه رکڻ گهرجي. ساهت مان تون اهو ڪجهه قبول ڪر، جنهن لاءِ عقل توکي اجازت ڏي.

"نيڪ آهي." ائين چئي مون ساهت جو ساھ ڪنيو.

هن مسڪرائي پنهنجو هٿ منهنجي هٿ ۾ ڏنو ۽ مون چيو، "ساهت پڙهڻ مان ٻه فائدا ٿيندڙ. گهڻي ڄاڻ هئڻ سبب، تون مون اڳيان، هر ڳالهه کولڻ جي ڪوشش نه ڪندين ۽ ٻيو ته اهڙين جهڙين ڳالهين تي ته بحث ئي نه ڪندين."

مون ساهت پڙهڻ شروع ڪري ڇڏيو.

شيام جي هڪ ڳالهه ڌيان ۾ رکيم؛ ته:

ساهت- ڪلا جي رچنا، ان جي آئند ۽ سکيا جي اڀياس ۾ مخمور ٿي پاڻ کوٽڻ يا گهري سوچڻ کي پڙهڻ جي رفتار جي ماپي سان نه ماپجي ته بهتر ٿيندو. رچيندڙ، جنهن رچنا کي جنهن روپ ۾ رچيو آهي، ان کي، ان جي اصلي روپ کي نه وٺي، صرف اُچاتري نهار مٽائينس ڦٽي ڪرڻ پڙهڻ نه آهي. رچيندڙ پنهنجي رچنا کي رچڻ ۾ جيترو وقت لڳائي ٿو، اوترو وڌندڙ وٺڻ ۾ نٿو لڳائي؛ پر وڌندڙ جي وٺڻ واري سمي کي 'وٺڻ' چوڻ صحيح نه آهي؛ وٺڻ جي معنيٰ ته محض اها آهي ته ڇا چيز، جنهن روپ ۾ آهي، ان ئي روپ ۾ وٺجي. مونتي

بنگاليءَ ساهت ايترو اثر ڪيو جو هڪ ڏينهن شيام کي چئي ڏنم، "تجي ته بنگالي ڪردار
ٿجي."

شيام ناراض ٿي ويو. ڪجهه چيائين ڪونه، صرف منهن گهنجائي ڇڏيائين.

"تو کي اها ڳالهه ڇا بُري لڳي؟"

"نه ڏاڍي سٺي لڳي."

"پوءِ منهن جا پاڻ ڇو بدلجي ويئي؟"

14

"ته تون سنڌي آهين. سنڌي، سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ جيان هميشه سيتل، شفاف ۽ منا رهندا آهن. اسان جي طبيعت ۾ هندا ڪونهي. ونجوڳ ڪونهي. حسس بغض ڪوئي وڪار ڪونهي. سهڪار ۽ شائتيءَ جا اهڙا ته اُپاسڪ آهيون جو اڳلي کي ناراض ٿيڻ جو موقعو ئي نه ڏيندا آهيون، ۽ اڄ، جڏهن ڀارت ۾ اسان کي پنهنجي زمين ڪونهي. ٻين ٻولين جي چڙهت آهي، جدا جدا ڪلچر. اوسي پاسي زور آهن، تڏهن اسين سنڌ-ماتا جا نالائق ٻار ڪوئاسين، ڄاڻين ٿي، اسان وٽ ڪيترو نه قيمتي ساهت آهي. اسين دنيا جي ڪهڙي به سٺي شاعر جي ڀر ۾ شاه، سچل ۽ ساميءَ کي بيهاري سگهون ٿا. ڇو ته هنن به ڪلاسڪس پڻا ڪيا آهن ۽ اسان جو ٻيو ساهت؟ ڪوئي اسان جي ٻولي ڄاڻي نٿو، چين تي چنو لڳائي وينا آهن. سنڌي ٻوليءَ کي تسليم نه ڪيو ويو آهي. ڇو ته، جي تسليم ڪري سگهن ٿا، تن سنڌي ٻوليءَ ان جي ساهت جي اهميت ته ڄاڻي آهي ۽ اهڙن عملدارن سان جن سنڌي دوستن جو شخصي سڀند آهي، تن مان تمام، نه معلوم ڇو ائين چئي رهيا آهن ته سنڌي ٻولي تسليم ٿي ڪانه سگهندي، ان ڪري سنڌين کي ٻين سان جذب ٿي وڃڻ گهرجي."

"نيڪ ته آهي."

"۽ اسان جي اصليت؟"

"اسين انسان آهيون، اها ئي اسان جي اصليت آهي."

"اسان جو نڪاڻو؟"

"سموري ڌرتي."

"سڀيتا؟"

"انساني"

"ته چئبو اسين سنڌي، سنڌي نه رهي، ڪڇي، گجراتي، مرهٽا ٿي وڃون، ان ۾ توکي ڪوئي اوک نظر نٿو اچي؟"

"ها."

"تڏهن جيون راه تان هلندي، هڪ ٻئي کي به منهن ڏيڻو پوندو."

"ڪڏهن سوچيو ڪانهي."

"سوچيو ڪانه ائين صرف تڏهن ئي ائين ٿي چوین."

مان چپ.

"ڇڱو سنڌو، ڀلا اهو ته ٻڌاءِ، دنيا ۾ انيڪ ڪلائون آهن، تون ڇا اهو چاهيندين ۽ ته انهن مان هڪ به ختم ٿي وڃي؟"

"نه."

"گڏ! ... ۽ ڪلا آهي ڇا؟ اُٺيو محسوس ڪرائڻ ئي ته ڪلا آهي. ليڪن ٻولي ڇا آهي؟ اها به انسان جي اُمنگن، احساسن کي چٽي نموني پيش ڪرڻ جو هڪ روپ آهي. ان حساب سان، هر انسان هڪ ڪلاڪار ۽ هر ٻولي ڪلا جو هڪ روپ آهي."

صوف ۾ جيڪڏهن زيتون کان وڌيڪ وڌامن آهن ته ان جي معنيٰ ڇا اها ٿي ته زيتون جي ڪا معنيٰ ڪانهي. زيتون کي به پنهنجو هڪ سواد، پنهنجو هڪ اثر آهي. ان ڪري جيئن صوف جي سنڀال ٿيڻ گهرجي، تيئن زيتون جي به ٿيڻ گهرجي. دنيا جي هر ٻوليءَ جي سنڀال ٿيڻ گهرجي. دنيا جي هڪ به ٻوليءَ لاءِ، ختم ڪندڙن سببن مان هڪ به سبب ميسر ڪرڻ نه گهرجي. لڀيءَ کي وڳيانڪ درشتيءَ کان ۽ ٻوليءَ کي ويا ڪرڻ جي نهار سان پل جاڇيو وڃي، جاڇي ان کي بهتر بڻايو وڃي، ليڪن بهتر ئي بڻايو وڃي، ٻيو ڪجهه به نه!"

مان اڃا به چپ.

15

"ڇڱو رهڻ ڏي، ان کي سنڌو! تنهنجي نالي جي جءُ هجي ۽ تنهنجي نالي پٺيان جنهن پوٽر امرت ڌارا جو وهڪرو آهي، اهو شل سدا قائم رهي. اسان جو واسطو پنهنجي فرض سان آهي. نه ته ڀلا سنڌو ندي وهندي رهي ۽ سنڌي ختم ٿي وڃن ڀلا ائين به ٿي سگهي ٿو. سنڌونديءَ جي ڪنارن تان جنهن سڀيتا ڪالهه ڦهلڻ شروع ڪيو آهي، اها اڄ به ڪندي، سڀاڻ به ڪندي، ڇو ته اُتي جو ماحول ڪجهه اهڙو آهي. وڌيڪ وڌيڪ ڀاڳيه جو ٻيو ڪهڙو مذاق ٿيندو، اهوئي ته سنڌي سنڌي هوندي به ڪجهه ٻيو بڻجي ويندا ۽ غير سنڌي، غير هوندي به سنڌو نديءَ جي ڪنارن تي سنڌي بڻجي ويندا. سنڌي زندهه رهندا، رهندا رهندا! هن روپ ۾ نه ته ٻئي روپ ۾. ڪوشش محض اها ٿيڻ گهرجي ته انسان جا تمام مختلف روپ قائم رهن ۽ هميشه انهن روپن ۾ پورن سندرتا اٿڻ جي سادنا ڪئي وڃي."

تڏهن مون کي روئڻ اچي ويو.

چيم، "مان بيوقوف آهيان، شيام نٿي ڄاتم: ٻولي ڪلا جو هڪ روپ آهي. ٻئي جو بنگلو ڏسي پنهنجي جهوپڙيءَ ڏاهڻ ۾ ته وڏائي نه آهي. وڏائي نه آهي ته پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي ڪير ختم ڪري سگهندو به ڪيئن؟ ان ۾ ته منهنجو سمپورڻ وشواس آهي ته انسان آدجڳاد کان ستيه جي کوچ ۾ پتڪندو رهيو آهي. ننڍن ننڍن ستين کي ملائي هو ڪٿي پهتو آهي، اها ٻي ڳالهه آهي. ليڪن اهو به هڪ ستيه آهي ته ٻولي به ڪلا جو هڪ روپ آهي. ته پوءِ جي ماڻهو سنڌي ٻوليءَ کي تسليم ڪرڻ جي فائدي ۾ نه آهن، سڀاڻ اهي ستيه جا آپاسڪ ته ٿيندا ئي ته مان سنڌي آهيان ۽ سنڌي ٿي... ري شيام تنهنجين اکين ۾ هي پرڪاش ڪهڙو!"

شيام هليو ويو. ويڃڻ کان اڳ اهو ٻڌائي ويو ته کيس ڪسٽمس مان نوڪريءَ جو آرڊر آيو هو.

هو هليو ويو ۽ مان سنڌي ڪلچر تي سوچڻ لڳيس.

تڏهن اوچتو منهنجي نظر ننڍي پاءُ راجوءَ جي تصوير تي پئي.

تصوير مان هن آهستي چيو، "مان سنڌي آهيان."

سنڌ ڇڏي ڀارت آيا هئاسين، تڏهن هو بلڪل ننڍو، ستن سالن جو هو. مفت ۾ راشن ملندو هو، ليڪن اُن مان پورت ته صرف نالي ماتر ئي ٿيندي هئي.

هڪ دفعي راجوءَ چوري ڪئي. هڪ آني جي چوري. راجوءَ چوري ڇو ڪئي؟

شايد ان ڪري جو ٻين ٻارن کي ڦٽاڪا ٻاريندو ڏسي کيس به دل ٿي هوندي ته ڦٽاڪا ٻاريان.
ڇو ته اميءَ جڏهن سندس نڪر لاهي مار ڏني، تڏهن سندس کيسي مان آني وارو ڳاڙهين
تيلين جو ماڇيس نڪري آيو.

مان اڪثر هر رات کيس لوڪ ڪٿائون ٻڌائيندي هئس.

ان رات اچي پاسي ۾ ليٽيو.

پڇيو مانس، "آکاڻي ٻڌڻ آيو آهين؟"

ڪڙي آواز ۾ چيائين، "آکاڻي ڪو نه ٻڌندس."

"ڇو؟"

"ڇو ته تون ڪوڙي آهين."

"مان، هان راجو، مان.!"

"ها تون،! تون ڪوڙي آهين، تون ڪني آهين.!"

"پر به ڪيئن؟"

"اڳي اڳي تو ٻڌايو هو ڪرشن جڏهن چوري ڪندو هو، تڏهن سڀ کيس پيار ڪندا هئا.

"پوءِ اميءَ مون کي مار ڏني، توکي ڪوڙي نه چئجي؟"

مون کلي چيو، "اڙي پوءِ ڪرشن ڪو پئسن جي چوري ٿورو ئي ڪندو هو، هو ته مڪڻ

چورائيندو هو."

"پر اسان جي گهر ۾ مڪڻ آهي ڪٿي؟"

هي ڪهڙو سوال هو؟

16

"چيائين، "سندو، مون کي هڪ سوت سبائي ڏي نه؟"

تھڪ نڪري ويو.

"تون اڃا ننڍو آهين."

"پر واشو به ته ننڍو آهي. گوبند به ته..."

"ته ڇا، هو غريب ٿوري آهي."

راجوءَ ڪو به جواب نه ڏنو، ڇپ ڇپ ڇپ ڏانهن نهاريندو رهيو.

مهيني بعد هن مون کي پنج روپيه ڏنا، پڇيومانس،

"ڪٿان آندو؟"

"تڪو تڪو ميٽري اٺ آنا ڪيم، ائين آڻڻ جا ڪٽمڙا ورتي، روز لوڪو ۽ هيمن سان به ڪلاڪ

گاڏيءَ ۾ وڪڻندو آهيان. ڪيئن سندو، هاڻ ته سوت نهرائي ڏيندينءَ نه؟ بابا نٿا ڪمائن،

روپو نٿو ڪمائي، هاڻ مان ڪمياڻ ٿو نه؟"

منهنجي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو.

گهر ڳالهه نه ڪيم، ڪيس سوت سبائي ڏنم، پر هو ڇا سوت پائي سگهيو؟ ڪيس ڪيترو ئي

منع ڪيم: راجو دٻو نه، ڪتاب ڪٽ، تون پڙه.

"چيائين؛ "پر اسان جي گهر ۾ ڪير ڪمائي ڇو نٿو؟ واشو ۽ گوبند ڪلندا آهن، تون روئين

ڇو ٿي؟ نه نه، مون کي قسم آهي نور جو، مان هلندڙ گاڏيءَ مان ڪڏهن ڪونه لهندو آهيان."

۽ هڪ ڏينهن هيمن اچي ٻڌايو... رهڻ ڏيو ان کي.

راجو جو نه رهيو. پر مان اهو ڪيئن ٿي وساري سگهان، جڏهن هنجي لاش کي ڏسي ڊاڪٽر

چيو: "جڏهن به ڪو ٻار گاڏيءَ مان هيٺ اچي ويندو آهي، تڏهن مون کي اهو ئي پرم ٿيندو

آهي ته اهو ضرور سنڌي هوندو، هن جي هٿ ۾ چٻو يا دٻو هوندو، پويان ڪوئي ٿي-سي

وغيره هوندو."

تڏهن مون ڪيترو رُنو، ان جو بيان مان نٿي ڪري سگهان. البت ياد اٿم ته ان رات 'انسان ۽

حالتون' ان تي ڪجهه سوچيو هيم. راجوءَ ڄڻ گهر کي ٺاهيو ٿي. پنهنجو گهر ٺاهڻ معنيٰ

ٻئي جو گهر اُڃاڙڻ ڪونهي. ليڪن ٻئي جي گهر ٺاهڻ مان جي پنهنجو گهر بگڙجي وڃي ته،

ته؟ نه مان بنگال نه ٿيندس. مان پنهنجو گهر ٺاهيندس. حالتن سان لڙنديس. ٻين سان محبت

ڪنڊيس، رهنديس سنڌي، ڇو ته اهو سنڌي ڪلچر آهي، جنهن بڪاريءَ نه، محنت ڪش پئدا ڪيا آهن.

ها، ان سنڪلپ جو منهنجي زندگيءَ تي خاص اثر نه ٿيو، ڇو جو منهنجي جيون ۾، شخصي ڳالهيون ئي ڪجهه اهڙي انداز سان گذريون آهن، جو ڄڻ هاڻي ئي ساھ ڪڍڻ جي فرصت ملي آهي.

17

سنڌيءَ ساهت تي بحث ٿيڻ بعد، شيام جو رُخ ڪجهه ڦريل نظر اچڻ لڳو. ايندو هو ته ڪجهه گرم سر، ڪجهه منجهيل لڳندو هو. ڳالهائڻ نه پورو جواب ته ڏي. هڪ ڏينهن هڪ مهيني جو پگهار ڪٽي آيو، چيائين، "تون مون سان پيار ٿي ڪرين نه سندو؟"

"ڇو؟"

"جواب ڏي."

"تون به ته ڪرين ٿو."

"ها ڪريان ٿو، ٻئي ڪريون ٿا."

"پوءِ؟"

هن اوسي پاسي نهاريو، ڪمري ۾، درين دروازن وٽ ڪٿي به، ڪير نه هو.

"ڏس سندو، اٽڪل مهيني کن کان منهنجي مڱڻيءَ جون ڳالهيون هليون ٿي..."

دل تي چڻ وڃ ڪري.

"مون سخت مخالفت ڪئي."

"هون."

"ڪامياب ته ويو آهيان؛ ليڪن مائٽ مٿو کائي ويا آهن ته هاڻ مان پنهنجن پيرن تي بيٺو

آهيان؛ مون کي شادي ڪرڻ ئي گهرجي."

"پوءِ ڪري ڇڏ نه؟"

"تو کي ڇا مذاق ٿو سڄهي."

"ڇڳو، ان لاءِ مان ڀلا ڇا ٿي ڪري سگهان؟"

"هل ته پڄي هلون."

"تنهنجو دماغ ته نيڪ آهي نه؟"

"دماغ نيڪ آهي، ليڪن مان نيڪ ڪونه آهيان."

"استائيل.!"

"ڀلي ڇا به سمجه، ان ۾ صرف سچ آهي."

"ليڪن پڄي ڇو؟"

"تون ته ڄاڻين ٿي ته مان حيدرآبادي آهيان، اسان ۾ ڏي وٺ جو اُگرو مرض آهي. مائٽن کي ان

مرض جي ترشنا آهي. هنن کي ڪپن ڏه هزار."

"پوءِ؟"

"مون شروع ۾ ئي چيو، مان ان سان شادي ڪندس، جنهن سان منهنجا ويچار، جذبا ملي ايندا. جيئن صورت کان اڳ سيرت ڏسڻ گهرجي، تيئن ٻيون لياقتون ڏسڻ کان اڳ ويچار ڌارا ڏسجي ۽ پوءِ مون ٻڌايو ته مون چوڪري ڳولهي آهي."

"اڃا."

"پڇيائون ڪير آهي؟ چيم شڪارپور جي آهي، ٻڌي بگڙجي ويا. چيو اٿن يا الڳ گهر ڪري وڃي ره، يا اسان جي چوڻ تي حيدرآبادي چوڪريءَ سان شادي ڪر."

"پوءِ ڪنهن حيدرآباديءَ سان شادي ڪرين ٿو؟"

"۽ تون؟"

"منهنجو ڇا، مان ٿوريئي حيدرآباد جي آهيان."

"پوءِ، ڇا سنڌي نه آهين، استري ته آهين."

"استريون ته حيدرآبادي به ٿينديون آهن."

"حاضر جوابي ڏيکارڻ لاءِ جواب چو پيئي ڏين سنڌو! مان سچ پچ گنپير ٿي ٿو چوان: هل ته پڃي هلون."

"ڪيڏانهن؟"

"بمبئي راجيه کان ٻاهر."

"رهنداسين ڪٿي؟"

"مڪان ۾."

"ڪائينداسين ڇا؟"

"روٽي."

"ڪنڊين ڇا؟"

"نوڪري! نوڪري نه ملي ته مزوري."

"ڪتاب مان به پڙهندي آهيان."

"يعني؟"

"يعني ته اهي ڪتابي ڳالهيون آهن. ڪتاب لکيا ئي ان ڪري ويندا آهن ته جن حالتن ۾ جي چڪون ڪتابي ڪردار ڪن ٿا، سي چڪون، ساڳين حالتن ۾ اسين به ڪيون، ته اسان کي ڪپي ته اسين سنن ڪردارن جي نقش قدم تي هلون. مان تنهنجي ته آهيان ئي شيام. ليڪن

مان ڇا سڄي، سموري تنهنجي آهيان؟ مون لاءِ گهر، سماج، دنيا ڇا سڀ ڪوڙ آهي؟ چڱو
ميجر ڪوڙ آهي، ليڪن هڪ ڳالهه جو جواب ڏيندين شيام؟"
"چءُ."

"سو ته مان ڄاڻان ٿي ته تون مون سان پيار ڪرين ٿو. ليڪن تون مون کي اڃا مڪمل ته ڀاتو
ڪونهي. سڀاڻ جڏهن مان سموري تنهنجي بڻجي ويندس، تڏهن تون ڇا سڄ پڇ مون کي
ايترو ئي چاهيندين، جيترو اڄ چاهين ٿو؟ اڄ تون مون کي پاڻ جي جوش ۾ پنهنجو گهر،
سماج، دنيا سڀ وساري رهيو آهين، ليڪن مان جڏهن سمپورٽ تنهنجي بڻجي ويندس، تڏهن
زندگيءَ جون تلخ حقيقتون ان جوش جو اثر ڇا گهٽائي نه ڇڏينديون؟ پوءِ تڏهن ڇا منهنجو
ملهه گهٽجي نه ويندو؟ صرف جذباتي ٿيڻ سان ئي ته زندگيءَ جا مسئلا حل نٿا ٿين. هي سڀ
ڇو- ڇو؟"

هن جو منهن ننڍو ٿي ويو.

"نه شيام نه، پڇڻ کان نٿي ڊڄان. پڇڻ جواب ڪونهي، پڇڻ ۾ وڏائي بهادري ڪجهه ڪانهي.
پڇڻ سان ڪجهه به حل نه ٿو ٿي سگهي. جن جيون پر پاليو نپايو، تن جي حسرتن جو خون
ڪري هليو وڃي؟ اهو ڪو طريقو ڪونهي، جيڪڏهن تون صحيح آهين ۽ مائٽن کي
مڃائي نٿو سگهين ته پوءِ اهوئي چئبو ته تون ۾ پرڻپڻو ڪونهي."
"صرف تون ئي چوندي ويندين؟"

"ري شيام اڄ ڪلهه توکي ڇا ٿي ويو آهي."

ڪرائي ۾ هٿ وجهي چيائين، "چڱو لڙندس! حالتن سان لڙندس، صرف ايترو ٻڌائينم، تون
آهين ته منهنجي ئي."
"منهنجي دل پرڃي آئي."

جيم، "پڇڻ ۾ توکي ساٿ نٿي ڏيان. ان جي اها معنيٰ ته ڪونه ته مان پاڻ کي...."

18

مون پنهنجي گهر جي هڪ سمندر ڪلپنا ٺاهي ڇڏي هئي. شاديءَ جي ڳالهه زبان تي ته ڪڏهن نه ٿي آئي، ليڪن من ۾ انيڪ روپ وٺي، پریشان نه ڪيو هئائين، ائين نٿي چوان ته مان ٻئي جي گهر هلي وينديس، اهو مان ڄاتو ٿي، تڏهن به مون چاهيو ٿي ته جنهن ڏينهن مان گهر ڇڏيان، ان کان گهڻو گهڻو اڳ مان ان کي سڃاڻي سهڻو بڻائي ڇڏيان. ته جيئن گهر جو هر پاتي مزي سان الڳ ڪٽ تي سُمهي سگهي، ته رات جو سمهڻ جو خاص وڳو پائي سگهي، ته چاهڻ سان ئي کير جو گلاس پي سگهي.

ان ڪلپنا کي ڪٿي ئي مان نوڪريءَ جي ڪوچ ۾ ڀٽڪندي رهيس. روپ بئنڪ ۾ ڪلارڪ هئو ۽ پائو بس سروس ۾ چيڪر. پائو گهر ڪجهه ڏيندو ڪونه هو ۽ روپ جي پگهار مان پورٽ پوندي ڪونه هئي. نوڪري نه ملي ۽ نه ملي.

۽ ائين هڪ ڏينهن بيڪاريءَ جي دل چير رات جو، نهايت پریشانيءَ وچان، دريءَ مان يڪ ٽڪ آسمان جي تارن، گرهن ڏانهن نھاري رهي هيس جو پائوءَ جو ڳرو آواز ٻڌم، "سندو." مون چرڪ پري پويان نھاريو. پاڻ ئي قابو پائي چيم، "چئ." هو اچي پاسي ۾ ويٺو ۽ هڪ دفعو پويان نھاري آهستي چيائين، "هڪ ڳالهه چوان ۽ مڃيندين؟" "ڪهڙي؟"

"پهرين اهو ٻڌاء، تون چاهين ٿي ته اسين سُڪي زندگي بسر ڪريون؟" "ها."

"ته ٻڌ. . . ناري تياڳ جي مورت تي ٿيندي آهي، اهو مان ڄاڻان ٿو. ڇا ٿي پيو ته تون منهنجي پيڻ آهين. آهين ته وري به ناري ئي. گهر جي سُڪ لاءِ، پنهنجن سُڪن جو تياڳ نه ڪندين ۽ ائين ته ٿي نٿو سگهي. ائين ٿي نه ٿو سگهي، تڏهن ئي مان توکان هڪ بڪيا وٺڻ آيو آهيان. بڪيا ملي سگهندي پيڻ؟" مان واٽري ٿي ويس.

"تياڳ،! سُڪ،! بڪيا! اڄ تون ڪهڙي ٻولي ڳالهائي رهيو آهين، ڀائو؟ سو ته مان ڏسان ٿي ته تون اڄ پي ڪونه آيو آهين. پر نه پيڻ جي معنيٰ تياڳ، سُڪ ۽ بڪيا جهڙا لفظ ته نه آهن. مون وٽ ڇا آهي جو توکي ڏيان؟ ڪتاب وڪڻي ڪيترو پيتو هو، اها ڳالهه اڄ تائين ڪنهن سان ڪئي اٿم، پر هاڻ ته ڪتاب به ڪونهن. پين گم ڪري آئين، نه ته اهائي ڏيان ۽ ها، ٻيو منهنجا ڪپڙا ڪونه وڪڻندين؟"

"نه نه، اها ڳالهه نه آهي. هتي تنهنجي زندگيءَ ۽ گهر جي آئيندي جو سوال آهي. پهرين اهو ٻڌاءِ ته تون ڪنهن سان پريم ۾ ته نه آهين نه؟"

مون کي غصو لڳو، چيم، "اڄ توکي ڇا ٿي ويو آهي ڀائو؟ سڀ پهرين پڇي رهيو آهين، پوءِ جي ڳالهه ڪرين نٿو. مان توکي ڇا ٻڌايان، جڏهن مان ڪجهه سمجهان نٿي."

"ته سچ پچ چئي ڏيان؟"

"چئي ڏي."

"ڪنهن سان ڳالهه ته نه ڪندين ۽؟"

"نه ڪنديس."

"ڇڱو ٻڌ. . . اٿم منهنجو دوست آهي، اها ته توکي خبر آهي. هو ڪوڪو لائيف فئڪٽريءَ جو ڪلارڪ آهي. تڏهن به انسان پرست آهي. ڪجهه عرصو ٿيو جو سندس زال گذاري ويئي، کيس صرف هڪ ڌيءُ آهي جا ڏهن سالن جي اٿس. هو شادي ڪرڻ چاهي ٿو، پر ڪنهن غريب چوڪريءَ سان. چوڪريءَ جي مائٽن کي به ٻه چار هزار ڏيندو، بشرطيڪ چوڪري پڙهيل لکيل سٺي سڀاڄي هجي. عمر 35 سال اٿس. کيس شادي ته ڪرڻ کپي نه؟ اهڙا ماڻهو، انهن حالتن ۾ جي شادي نه ڪن، پوءِ ته سماج جو خاتمو اچي ويندو. مون سوچيو؛ اسين به ته غريب آهيون. پاڻ ڏيتي ليتيءَ کان بچي پئبو. مان به ته انهيءَ جي ڪري تنگ اچي ويو آهيان، ڪجهه پئسو جي مليو ته ٻيو نه، هڪ هوٽل کڻي ڪوليندس؛ ڪيئن منظور؟"

"منهنجو سر چڪر کائڻ لڳو."

"رڳو تنهنجي مڃڻ جي دير آهي. ٻئي کي مجال آهي جو ڪجهه ڪچي سگهي. . . تون روئين ڇو ٿي؟"

"ڀائو،! توکي پئسو کپي نه؟. . . صرف مون کي نوڪري ملڻ ڏي. ڇڻ ته قسم ڪٿان، جيستائين نوڪري ڪري گهر ٺاهيو نه اٿم، تيستائين شا. . . ها، سچ ٿي چوان، پر مون کي ائين. . . تياڳ جي معنيٰ اها ته ڪانهي. . . مون کي صدقي جي پڪريءَ. . ."

مان سڌڪن کي روڪي نه سگهيس.

بابا، امي، روپ سڀ ڪمري ۾ گهڙي آيا.
"ڇا ٿيو؟"

روپ پڇيو.

"روئين ڇو ٿي؟" بابا پڇيو.

"خير ته آهي؟" اميءَ پڇيو.

تڏهن پائوءَ منهن گهنجائي چيو، "نه، ڪجهه ڪونهي. . هڪ خسيس ڳالهه هئي. سندس ئي
پلي ۽ گهر جي سڪ جي ڳالهه هئي."
"ڇا جو پلو؟"

"ڪهڙو سڪ؟" بابا پڇيو.

"پلي ۽ سڪ جي ڳالهه هجي ها ته سندو روئي ڇو ها. سندوءَ پٽ، سچ ٻڌاءَ ڪهڙي ڳالهه آهي."
ائين چئي امي اچي پاسي ۾ ويئي ۽ مان سندس گود ۾ منهن لڪائي روئڻ لڳيس.
تڏهن پائو ڌيري ڌيري سڀ ڪجهه ٻڌائڻ لڳو.

بابا بگڙي ويو. چيائين، "ڪمبخت! محنت مزوريءَ مان سڪ نٿو مليئي جو هليو آهين پيٽ
کي وڪڻڻ؟ راجوءَ جو پاءُ ٿي ائين چئي رهيو آهين. منهنجو هو ننڍڙو ٻچڙو. . . ۽ تون. . ."
بابا جي دل پر جي آئي. يا ته هو ڪجهه چئي نه سگهيو. يا هن ڪجهه به چوڻ نه چاهيو.
"راجو ٻار هو. هن ڪجهه نٿي سمجهيو." پائوءَ چيو.

هاڻي امي مون کي ڇڏي. شوخ ٿي. اٿي. تڪي سر ۾ چيائين. "خبردار جي وري اها ڳالهه چئي
اٿئي دشت - شرابي!"

تڏهن پائوءَ جي اکين ۾ آنسو ڇو اچي ويا؟ چيائين "ها. مان دشت آهيان. دٿيت آهيان. بسين
مان ڌڪا کائيندي مري جو ويو آهيان. وڌيڪ پڙهايو ها ته ڪلارڪ بڻجان ها. ڪمايان ها.
زندگيءَ کي مان کائيان ها. زندگي مون کي نه کاتي ها. مان دشت آهيان. غم پلائڻ لاءِ
پيئڻ ٿو. تڏهن به جلو ٿا. ته پوءِ ڪڏهن روتيءَ ۾ زهر ڏيئي پورو ڇو نه ٿا ڪري ڇڏيو...."

هي سڀ ڇا ٿي رهيو هو. اوچتو هي طوفان ڇا جو؟ پائو زندگيءَ مان ايترو تنگ آهي؟
منهنجو پائو! حالتن پائوءَ کي سوڙهو گهڻيو آهي. پائو پاڻ ڇڏائڻ چاهي ٿو. جيترو ڇڏي ٿو.
اوترو وڌيڪ ڦاسي ٿو.

ليڪن مان ڇا ٿي ڪري سگهان. پائوءَ لاءِ شيام کي ڇڏڻو پوندو. نه! نه! نه! پائو ڪمري کان ٻاهر نڪري ويو. آهستي آهستي روپ امي ۽ بابا به ٻاهر نڪري ويا. مان دماغي الجهن ۾ گرفتار ٿي روئندي رهيس. سوچيم؛ شيام کي اهو ٻڌايان يا نه. . . . ليڪن شيام ڇا ڪري سگهندو؟ هو رد عمل سڀاويڪ سمجهندو آهي. رد عمل مان نهندڙ - بگڙجندڙ رشتي ناتي کي نه. ته پوءِ مان ڇا ڪريان؟

هن مسئلي کي ڪيئن منهن ڏبو؟ ڇا هن سماج ۾ چوڪري گهرجي بوجه آهي؟ ليڪن ڇو؟ مرد ڪمائي ٿو، ڇا مان ڪمائي ٿو. پنهنجي مان نه؟ ته استريون جيون ۾ محنت نٿيون ڪن؟ نٿيون ڪري سگهن؟ ماڻهن جو هيءُ سوچڻ ڪهڙو؟ زمانو بدليو آهي، ڳالهون نه بدليون آهن. ماڻهن کي سوچڻ گهرجي. حالتن سان لڙڻ گهرجي. ترڪيب سان لڙڻ گهرجي. مان لڙنديس! مان لڙنديس! پائو پل راجوءَ جهڙو نه ٿئي، ليڪن مان نه جهڪنديس. حالتن سان ٺاه نه ڪنديس. ٺاه اڌوري جيت، اڌوري هار آهي، مون کي سڀ ڪجهه سمپورڻ گهرجي. چاهي جيت، چاهي شڪست!

19

شيام جي گهر پهچندي، يڪايڪ قدم رُڪجي ويا. چڱو وقت شيام جي گهر نه ويئي هيس؛ ممڪن هو، هن جي مائٽن مون کي وساري ڇڏيو هجي ۽ مون ته چاهيو به ٿي ته ڪاش مان هنن کي ياد نه هجان. جنهن جڳهه تي انسان جو مُلھ، سندس شخصي پئسي جي مدنظر جاچيو وڃي ٿو، اتي هڪ خوددار ماڻهو وڃي به ڪيئن ٿو سگهي. اهو به ته ممڪن هئو ته مون کي شيام جي 'هوءَ' پائي، گهٽ نظر سان ڏٺو وڃي ها. اها ڳالهه جيئن ٻين جاتي ٿي تيئن مان به ان کان بيخبر نه هئس ته اڄڪلهه چوڪرن جي مائٽن ۾ ان چوڻ جو فئشن جو ٿي پيو آهي ته اڄ جون چوڪريون، پاڻ سڃاڻي پنهنجي سواميءَ جي ڪوچ ۾ پٽڪنديون ڦرنديون آهن. مترتا جي يگ کي جيئن ٻڌيوان ماڻهوءَ تسليم ڪيو آهي، تيئن سموري سنسار نه ڪيو آهي. پوءِ اهي گمان جاڳندا به ڪيئن نه؟... پر ان گمان سبب ڇا ميدان مان نڪري وڃڻو پوندو؟ جتي ڪير گهٽ نظر سان ڏسي، اتي پاڻ کي نهڪائي به ڪيئن ٿو سگهجي؟ هڪ هڪ ماڻهوءَ کي ڳچيءَ کان پڪڙي گيان ڏيڻ سان ڇا ٿو ٿئي. هتي ته سرشتي ۾ ئي غلطي آهي، پر جيستائين جيون جا مُلھ نه آهن بدليا، تيستائين ڇا چپ رهڻو پوندو، پر ائين نه ڪرڻ سان معاملو منجهندو، سلجهندو ڪيئن!...

مان پويان موٽيس جو شيام جو آواز ٻڌم.

"سندو!"

روڪجي ويس.

"واپس ڪيڏانهن؟ گهر هل نه."

"نه، گهر نه، ڪنهن کلي ميدان تي گهمڻ جو شوق آهي."

سورج لهي رهيو هو.

ٻئي ڏيلي گرافڪ ڪلب جي ڀرسان واري سنسان رستي جي هڪ ٿلهي تي اچي ويٺا سين. هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿيون. جيئن روشنيءَ جو ماحول جهڪو ٿيندو ويو، تيئن من اداس ۽ پريشان ٿيندو ويو. ايندڙ ڏينهن ۾ ڪوئي خوفناڪ طوفان اچڻو آهي. رڪي رڪي من مان ڪنهن چلائيندي ان جو اطلاع ٿي ڏنو.

لال ڪناريءَ سان سفيد ساڙهي پئي هيم. جهمپڙ جو رنگ سائو هو. وار ڪلهن تي پريشان پيا هئس ۽ مان پنهنجو پاڻ کان دور ٿي. پاڻ کي جاچي رهي هيس. ڇا هٿڙي شرير کي طوفان ساگر جي هڪ ئي لهر ۾ لڙهي وڃڻو پوندو؟ ڪوئي بچائيندو نه. اتم رڪيا ايتري آسان ته نه

آهي ۽ هيءُ شيام؟ منهنجو ئي ته آهي ته پوءِ آتم رکيا جو بوجو صرف پنهنجي ئي ڪلهن تي چو رکان؟ مان ته خود هڪ ئي اڌوري رچنا آهيان. هن ۾ ئي ته مان پنهنجو سمپورڻ روپ پايان ٿي. هو به ته جنم کان اڌورو آهي. ته هو ڇا پنهنجي سمپورڻ روپ جي جتاءُ لاءِ منهنجي اڌوري روپ جو بوجو پنهنجي ڪلهي تي نه کڻندو؟ ڪٿي نه ڪٿي، منهنجو فرض ته ٻڌائڻ ئي آهي، واپارين جيان فائدو نقصان ته سوچڻ نه آهي.

چيم، "ڇڱو جي مان توکي ملي سگهان ته؟"

"ملي ته آهين سندو.!"

"سمپورڻ؟"

"سمپورڻ اپورڻ ڪجهه به، ملي ته آهين ئي. پرساد ٿورو ملي يا گهڻو، ان ۾ ڪوئي انتر ته آهي ڪونه."

"اها اپمڪا نيڪ ناهي شيام. جنهن کي پرساد چيو وڃي ٿو. ان کي ٿوري، گهڻي جي سوال مان لڳائي نٿو سگهجي. من هڪ طرف هجي ۽ مان ٻئي هند هجان اها ڳالهه آتما کي پریشان ڪري ٿي ڇڏي. هڪ گهڙيءَ جي هزار پتيءَ جي عرصي لاءِ ان جو تصور ڪري ڏس، ڏس ته اها پریشاني سپاويڪ آهي نه؟"

"هن اچرج ۾ پئجي چيو، "يڪايڪ تنهنجو آواز چو بدلجي ويو سندو.!"

هن پنهنجون ٻئي ٻانهون منهنجي بازوئن ۾ کپائيندي چيو، "تنهنجو منهن اداس چو؟ تنهنجي اکين ۾ تارن جي روشني ٿي ڏسڻ ۾ اچي. اهي آنسو چو سندو.!"

"آنسو.!. . ."

چوندا آهن پيڙا سان ئي نيت ڪلندا آهن. ليڪن پيڙا کي سهجي به ڪيئن! اڪيون پوسٽڙ ٿيون لڳن. دل جلڻ، ڇاتي ڇڄڻ ٿي لڳي. جسم جي رڳ رڳ تالنجي ڄڻ پٿر ٿيو وڃي. اکين کي هر چيز مان آر پار ڏسي سگهڻ جو اهڙو ته مرض وٺيو ٿو وڃي، جو پاڻ ۾ ئي پاڻ ڪوئجي ٿو وڃي ۽ نيت ڪلن ڪٿي ٿا؟ اهي ته مرڳو ئي بند ٿي وڃن ٿا. شايد آتما جون اڪيون ڪلن ٿيون. ليڪن ان درشتيءَ جو ملهه ڪهڙو؟ ڇا ان درشتيءَ ۾ پيڙا جا ملهه بدلجي وڃن ٿا. زهر جو پيالو پيئڻ ۾ ڇا ميران کي ٿوري به پيڙا نه ٿي هوندي! اها ڪهڙي درشتي آهي جنهن ۾ پيڙا سک ۾، زهر امرت ۾، اندڪار پرڪاش ۾ بدلجي ٿو وڃي. ڇا پيڙا سهڻ ۾ ئي پيڙا کان مڪتي ملي وڃي ٿي؟ جيڪڏهن اهڙي سچ آهي ته پوءِ دنيا ۾ هيترا ماڻهو ڏکي چو آهن؟ پيڙا سان هنن جا نيت ڪلن چو نٿا؟ پيڙا انسان کي ڳاڙي ماري ختم چو ٿي

ڪري ڇڏي؟ ڇا آتما جي نهار ۾ موت، موت نٿو رهي؟ ڇا پيڙا جي فيلسوفيءَ ۾ پٺر-جنم کي قبول ڪرڻو پوندو؟

چيم، "پيڙا سان نيت ڪلن ٿا، تنهنجو ان ۾ وشواس آهي شيام؟"

"۽ منهنجي سوال جو جواب؟"

"نمبر ڏسڻو آهي، اهميت ناهي ڏسڻي؛ ڪيئن؟"

هن ٻئي هٿ مٿي وڌائي منهن طرف آندا؛ ٿورو زور به ڏنائين ۽ پوءِ اڃا به هٿ مٿي ڪري ٻئي ڪن بند ڪري نه معلوم ڇا چيائين.

"مان ڇا چوان، تو ته منهنجا ڪن ئي بند ڪري ڇڏيا آهن." مون چيو.

"اوھ" ائين چئي، هٿ هٽائي، کاٻي هٿ سان پنهنجي پيشانيءَ تي ڪريل وارن کي هٽائيندي چيائين، "هر سوال جو جواب پل ٿيندو هجي، ليڪن اهو هرڪو ڏئي نه سگهندو آهي. مون کي نه ته پيڙا جو شخصي انيو آهي ۽ نه ئي وري ڪو ان جو گهرو اڀياس ڪيو اٿم. النٽ هنديءَ ۾ هڪ اڀياس پڙهيو هئم، نالو * "نديءَ کي دپ" هئس، ان اڀياس جي ٻاهران ڪويتا جون ڪجهه سٽون ڇپيل هيون، جي ان اڀياس جي ليکڪ آگيه جون لکيل هيون. مون کي انهن سٽن جو ارٿ، اڃا به ياد آهي؛ جيتوڻيڪ ان ۾ سٽيه آهي يا نه، اهو اڃا به سمجهي نه سگهيو آهيان."

"ڪو يا جو ارٿ؟"

"ٻڌ،" هن چيو، "دڪ سڀني کي گهوتي ٿو ۽... پاڻ پلي سڀني کي مڪت ڪرڻ نه ڄاڻندو هجي. مگر جن کي گهوتي ٿو؛ انهن کي اهو سڀڪاري ڇڏيندو آهي ته ٻين کي مڪت رکن." هڪ ڪن ۾ ان جو پاڻو پڪڙي ويس. امرتا جو ڪيترو نه رهسيه ڀريل آهي ان ۾... ۽ اهو سچ ڪوئيءَ ڀاتو ڪيئن هوندو؟... پيڙا مان ئي ته هن جا نيت ڪليا هوندا. جو هن جيون جي ان وڏي سٽيه جو ساڪيات روپ ڀاتو هوندو.

پيڙا پهچائڻ ڀاپ آهي. اهو خيال ئي صرف تڏهن اچي ٿو. جڏهن ڪنهنجي آتما پيڙا وچان پريشان ٿي وڃي ٿي.

دڪ گهوتي ٿو، پلي پاڻ مڪت نه ڪري. ليڪن ٻين کي مڪتي ڏيڻ جو سبق ته ڏئي ٿو. اها ئي ته پيڙا جي فيلسوفي آهي. ان مان ئي ته نيت ڪلن ٿا.

"ڪجهه سمجهيئي؟" شيام چيو.

"سڀ ظاهر ته آهي."

"چڱو، تو اڳاڻي نه ملي سگهڻ جي ڳالهه ڇو چيڙي؟"

"آثار ڪجهه اهڙا آهن."

"سندو . . . هن چرڪ پري چيو."

"مون کي ان جو دڪ آهي."

"دڪ! ليڪن ڇو؟"

تڏهن مون هن کي سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو.

شيام اڳيئي گم سمر رهندڙ، پائوءَ جي ڳالهه ٻڌي پريشان ٿي ويو.

مان آگيهه جي ڪويتا تي سوچڻ لڳس ۽ هو شايد من ۾ اٿيل طوفان کي اڀرائڻ سان پيش

ڪرڻ تي سوچڻ لڳو.

ڪويتا تي ڪجهه جو اڳ ۾ سوچيو هئم، ان کان وڌيڪ ڪجهه به سوچي نه سگهيس. ساڳئي

وقت ان تي وڌيڪ سوچڻ جي ضرورت به محسوس نه ڪيم. ڪويتا جو ارت بذات خود واضع

هو ۽ مون کي ارت مان انرت ڪرڻو نه هو. ۽ هن پڻ پڻ ڪندي ان نموني ڳالهائڻ شروع

ڪيو جڻ پنهنجو پاڻ سام ٿي ڳالهائي رهيو هو.

20

"هڪ ئي وقت ٻنهي اڳيان ٻه مسئلا. .. ٻنهي کي ڇا الڳ الڳ وات وٺي پوندي؟ ۽ اهي واٽون ڇا ڪڏهن به نه ملنديون؟ مسئلا گڏيل ڪونهن، تڏهن به انهن کي ڇا گڏيل نموني منهن نٿو ڏئي سگهجي.

.. هئا جي تيز جهيٽ، جيئن کيٽن جي سنگن کي، جهڪائي هلي ويندي آهي. نيڪ تيئن. حالتن کي ڇا نٿو نٿو نمائي سگهجي؟

.. دنيا ۾ هڪ سؤ ويهه ڪروڙ عورتون آهن، ڪوڪو لائيف جي سينٽ کي تون ئي ڪپين؟
.. تون نه. ته ڪا ٻي! ڪنهن کي ته وڃڻو ئي پوندو. ليڪن جنهن کي نه ڄاڻجي نه سڃاڻجي، ان اڳيان ئي پاڻ اڀري به ڪيئن ٿو سگهجي؟

.. دنيا ۾ ڀلا پئسي جو ئي قدر ڇو آهي؟ پئسي سان ڪير ڪنهن جي دل ته ڇا، هڪ خواب به خريد ڪري نٿو سگهي، پوءِ ان پريم جو ملهه ڇو نه آهي؟ سرسوتيءَ جو اهو ڪهڙو سراپ آهي، جنهن سبب وديا پائيندي به انسان جيون جو ملهه پورو نٿو ڄاڻي!

.. تون جيڪڏهن مون سان پڄي هلين ته شايد تنهنجي پاءُءَ کي به اهو روئي چوڻو پوندو. ناحق پينٽيءَ کي راهه رلايم. پڇتائڻو ئي آهي ته پوءِ زيادتي ڪجي ڇو ٿي؟

.. هر پيڙت انسان هڪ ئي رات ۾ امير ٿي وڃڻ ٿو چاهي. هن جي دماغ ۾ بنگلا، ڪاريون، ڪلبون ۽ نه معلوم ڇا ڇا هوندو آهي! جو ڪجهه هو نٿو پائي سگهي، ان کي ئي دماغ ۾ کڻي گهمي ٿو. کيٽن جا سنگ، شاداب مائريون، شربتِي نديون، امريتي چشما، سيتل جهڙا، برفاني پهاڙ، نيرو آسمان ۽ بلوري سمونڊ، انهن کي ڏسڻ، ڏسي طبيعت کي خوش ڪرڻ جو فڪر هو ڪرڻ نه ٿو چاهي. آرٽڪ ڍانچي هن جي آتما کي ماري ڇڏيو آهي. هو نئين زندگيءَ جا خواب لهي ٿو. ليڪن ان کي ساڪيات پائڻ جون راهون الجھيل، ۽ لنبون ڏسي فراريتواڊي ٿي وڃي ٿو. زندگي هن کي گهوڙي ٿي، هو زندگيءَ کي گهوڙي ٿو، پل پل ۾ جيئي ٿو ۽ ائين جنم مرڻ جي ان چڪر ۾ قاسمي پنهنجو سڀ ڪجهه ڪوئي ويهي ٿو. سڀ ڪجهه ڪوئي ئي هو بغاوت ڪري ٿو ۽ ائين هڪ ئي رات ۾ امير بڻجڻ جا خيال به لاهي ٿو ڇڏي!!

.. سندو! مون کي وشواس آهي. تنهنجو پاءُ ضرور پاڻ کي درست ڪندو. پورهئي کان نفرت ڪرڻ سان مڪتيءَ جا سڀنا سڄا نه ٿا ٿين. زندگي خواب نه آهي. فراريت مڪتيءَ جي

راهـ لوپ حل ڪونهي! خواب ڪٿي زندگي ٺاهي آهي. ليڪن خوابن لاءِ زندگي بگاڙي نه آهي!

... سندنو! منهنجي سندنو!! مون کي پنهنجو هٿ ته ڏي. . . اوچتو مون ائين محسوس ڪيو آهي. ڪوئي شايد توکي پڪڙي مون کان دور وڃڻ ٿو چاهي. مان نٿو چاهيان ته تون مون کي ڇڏي ڪيڏانهن هلي وڃين. توکان سواءِ جي نه سگهندس، ائين نٿو چوان. ليڪن توکان سواءِ زندگي ڪهڙي آهي! تو ۾ مون آدرشن جي ايڪٽاءِ پاونائن جي سمائتا جو پاتي آهي."

حالتون انسان کي ڪيترو ڪمزور ڪن ٿيون؛ اهو مون ان رات ئي ڏٺو. انسان جي وشور وپ جي ڳالهه نٿي ڪريان. وشور وپ وارو انسان ته هميشه جيتي ٿو. تاريخ ساڪي آهي. پر اسان جو صرف وشور وپ ئي ته نه ٿيندو آهي. قومي، سماجي، انفرادي روپ به ته ٿيندو آهي. پوءِ هر فرد، ڇا پنهنجو وشو روپ ڄاڻي ٿو. . .؟ ڄاڻي ته پوءِ دنيا ۾ اڄ جو شورغل متو پيو آهي. ان جو نالو به ڇو رهي! اهو ڇا هر فرد ڄاڻي ٿو ته دنيا ۾ جو ڪجهه ٿيو آهي ۽ ٿيندو رهي ٿو. اصل ۾ ان منجه انساني دماغ جو ئي دخل آهي. ڏي وٺ جو مسئلو ڪڏهن ڪيئن شروع ٿيو. اهو به ته سڀ نٿا ڄاڻن. ليڪن تڏهن به. آهي ته اهو به انساني دماغ جو ڪيل. . . وشو روپ انسان سمونڊ چيري رستو ٺاهيو آهي. آسمان ۾ به راهون ٺاهيون آهن. گوري شڪر تي هن پنهنجي شڪتيءَ جو امت نشان قائم رکيو آهي. جنهن جو انفرادي روپ آهي. اهو بنا گيان، سهڪار ۽ ايڪتا جي ڪجهه ڪري به ڇا ٿو سگهي؟ ٻن هٿن سان پاڻيءَ ۾ تري سگهجي ٿو. هوا ۾ اڏامي نٿو سگهجي. هر فرد لاءِ زندگي هارـ جيت جو افسانو آهي؛ صرف جيت جو اتهاس ڪونهي. تڏهن مان پائوءَ کي ڪهڙو ڏوه ڏيان؟ چوٽ پهچڻ سان برابر پيڙا ته ٿيندي آهي. جيئن اهو سٽيه آهي. تيئن پيڙا کان مڪتي پائڻ جو پاو به سٽيه ئي آهي. چئن ديوارن ۾ بند پيل قيديءَ کي خبر آهي ته کيس مهيني بعد آزاد ٿيڻو آهي؛ پوءِ به موقعو ملندي ئي هو ڀڄي ڇو ٿو وڃي؟ جيون جا مله سڀ ته ڄاڻن نٿا؛ ڄاڻن نٿا تڏهن ئي ته فراريت جي ڪمزوري پيدا ٿئي ٿي. . . منهنجو پائو! . . . جڏهن سماج جي نظر سان ڏسان ٿي. سوچيان ٿي. هو ته آهي ئي نفرت جي لائق. . . هليو آهي پيٽ کي وڪڙڻ! . . . ليڪن هڪ انسان جي دل جي ڪنهن ڪنڊ مان؛ ڪوئي هڪ سوال نٿو نڪري: پر به هن کي نفرت لائق بڻايو ڪنهن؟ حالتن؟ حالتون ڪنهن پيدا ڪيون؟ صحيح علم سان صحيح راه ملندي آهي. مڃان ٿي. ليڪن صحيح علم ڪيئن پائجي؟ ساهت پڙهڻ سان انساني جيون کي ۽ وگيان پڙهڻ سان پرڪرتيءَ کي سمجهي سگهجي ٿو. ليڪن ساهت ۽ وگيان پڙهڻ جو شوق ڪير پيدا ڪري؟ هرڪو ته سڀ ڪجهه ڪري نٿو سگهي ۽ جي ڪري سگهن ٿا. انهن ڪيترو ڪجهه ته اڃا

ڪيو ڪونهي. نه نه لوپ موه اهنڪار خلاف پرچار جي ڳالهه نٿي ڪريان. انهن جو واسطو به حالتن سان ئي آهي. اندرين ۽ ٻاهرين حالتن سان جيڪڏهن هر ڪنهن کي لياقتن آهر ڪم ڪرڻ جو موقعو ڏنو وڃي ۽ چاهڻ سان ئي پائڻ جون راهون کليل رکيون وڃن ته پوءِ لوپ رهندو به ڪيئن؟ آهي ته ان ۾ به هڪ وڏو سوال. لياقتن جو فيصلو ڪير ڪندو؟ خير چڏيو ان کي. ارٿ شاسترن جا انيڪ پوڻا پڙهي. طرح طرح جي سماجي ڍانچن تي نظر ڦٽي ڪري. ان جي جواب کي به پائي سگهجي ٿو. ليڪن جواب ئي پائجي ٿو؛ ٻيو ڪجهه به نه. جي ائين نه هجي ته دنيا ۾ ڪي بکيا ڇو هجن؟ ۽ جي بکيا نه آهن تن جي چپن تي مسڪراھتون ڇو نه آهن؟ ۽ اهي مسڪراھتون ٻين جي پيڙا سبب ڳم آهن ته پوءِ پيڙا جي فيلسوفيءَ کي قبول ڇو نٿو ڪيو وڃي.

21

دڪ سڀني کي گهوڻي ٿو،

۽ پاڻ ڀلي سڀني کي مڪت ڪرڻ نه ڄاڻندو هجي،
مگر

جن کي گهوڻي ٿو،

انهن کي سيڪاري ڇڏيندو آهي ته ٻين کي مڪت رکن.

ان ڏينهن ڪارن مرچن جي پريءَ واري پني ۾ انگريزيءَ ۾ ڪجهه پيڙا جي فيلسوفيءَ تي
لکيل هو، ان جو لڪندڙ ڪير هو، اهو ته اڄ تائين به ڄاڻي نه سگهي آهيان، ڄاڻڻ جي ضرورت
به نه آهي. اها ته پڪ اٿم، هوندو وري به ڪو ڪوي، ڪو گرنتڪار ئي:

جيون ۾ صرف اهو سُڪي رهي ٿو، جو گيان کي پائي ٿو ۽ گيان صرف پيڙا مان ئي ملي ٿو.
سڄو سون هميشه زمين جي اونداهين تنهن ۾ لڪل رهي ٿو. گل جي سندرتا جو نرمڻ اڀوڳي
ڌرتيءَ مان ئي ٿئي ٿو. پيڙا جي پر پاڻ ۾ ئي مهان آتما جو سرجڻ ٿئي ٿو.

رات جي وقت، جڏهن گهري نند ۾ ستل رهجي ٿو، ڪوئي نزديڪ اچي ڪن ۾ پُڻ پُڻ ڪري
ٿو چوي ٿو: تون ٻين لاءِ ٻيو ڪجهه نه، بس اهو ئي ڪر، جو تون چاهين ٿو ته ٻيا
توسان ڪن.!

ان آواز کي ٻڌي ڪير ٿو، ان جا انگ اکر ڪٿا ڪرڻ منهنجو اُدیش ڪونهي. مان حالتن کي
پڪڙي اڳيان وڌي هئس. اڳيان وڌڻ منهنجي جيون جو سدانت آهي پوءِ به مان اهو ڪيئن ٿي
پلائي سگهان ته جو ڪجهه منهنجي زندگيءَ ۾ يا ان جي آس پاس ٿيو، ان جي ادوري ڄاڻ نه
ڄاڻان اڳ ۾ ڪيئن پئي. پاڻو ضرور ڪجهه ڪندو. اهو ڪجهه ڪندو، جو جيون مان موھ
ڪڇي ويندم. رکي رکي، اهو خيال خوب پريشان ڪري ڇڏيندو هئم، پاڻو خوب پي، روپ
سان نه معلوم ڪهڙيون ڳالهيون ڪندو هو؛ روپ جو گهرو آواز انيڪ دفعا ٻڌو هئم؛ ليڪن
آواز ئي ٻڌو هئم ٻيو ڪجهه به نه.

۽ هڪ ڏينهن . . .

ڪپڙا ميرا، وار جهنڊولا، منهن اڀوڳو، اکيون لال، ليڪن اپلڪ . . . خوب پي، پاڻو رات جو
ڏهين بجي، گهر ۾ گهڙندي ئي، ڪپ کولي بيهي رهيو. سندس اهو روپ ڏسي مان پيرن
جي ننهن کان وٺي، سر جي تارونءَ تائين ٿر ٿر ڪنبي ويس. منهنجي جسم جي نس نس ويٺا
جي تارن جيان ڪڙهائي اٿي؛ ليڪن ان ڪڙهائڻ کي آواز نه هو نه ته ڊپ جي سنگيت جي هڪ

ئي رس مان پائوءَ جا نيتري ڪلي وڃن ها، ڪٿ تي وينل اميءَ پنيءَ جو ڪنڊو سڌو ڪندي چيو، "ڇا؟"

روپ، ناول ميز تي رکي، بتيءَ جي وٽ مٿي ڪندي پٽ تي سمهيل بابا ڏانهن منهن ڪري چيو، "بابا."

"سندوءَ جي شادي سيٺ سنداس سان ٿيڻ گهرجي." پائو چيو.

"ڇا پيو بڪين؟" امي اٿڻ لڳي.

"نه ته مان هڪ هڪ جو خون ڪري ڇڏيندس."

"مطلب؟" هاڻ بابا به اٿيو.

"مطلب ته مان زندگيءَ مان تنگ اچي ويو آهيان."

"پوءِ ٻين جي زندگي تنگ ڇو ٿو ڪرين." وري به بابا ئي چيو.

"نه هاڻ توهين پيا آهيو؟"

"جي پيا نه آهيون ته پوءِ گهر ۾ ڪپ ڇو کولي بيٺو آهين؟"

"ان ڪري جو ان کي بند رکي نٿو سگهان!"

"پائو!" روپ چلايو.

"نه، مان ڪنهن جو پائو ڪونه آهيان. مان ڪنهن جو ڪير نه آهيان. مون کي پئسو ڪپي.

پئسو! مون لاءِ پئسو ئي زندگي، ماءُ، پيءُ، ڌرم ڪرم سرڳ آهي. مان سٺ روپين ۾

پنهنجي زندگي گذارڻ نٿو چاهيان."

بابا اڳيان وڌيو ته امي به اڳيان وڌي.

منهنجو مٿو ڦرڻ لڳو.

پائو پٺيان هٽيو، ڪٿ جي ايس سان ٽڪرجي، جهوپو کاڌائين؛ ۽ پوءِ چلائيندي چيائين، "بابا

اڳيان نه وڌو."

"مان چوان ٿو ڇڏي ڪر چاقو."

"مان چوان ٿو اڳيان نه وڌو."

"تنهنجي اها همت؟"

"تنهنجي؟"

تنهنجي! پٽ ٿو پيءُ کي چوي: تنهنجي اها همت؟

"شرم نٿو اچيئي."

"ڇو اچي . . . وري به ڪمايان ٿو. تو وانگر بيڪار ٿوريئي . . ."

بابا جو منهن لهي ويو. پائو اڃا جملو پورو ئي نه ڪيو هو جو روپ ٽپو ڏئي پائو کي پٽ تي ڪيرائي ڇڏيو هي ڇا ٿيو؟ . . . بابا پٽر جو بت بڻيو ڏسندو رهيو. امي "روپ . . . سندر . . . روپ . . . سندر، " ڇلائيندي اڳيان وڌي، "منهنجا ايشور، ڇا هيءُ ڏينهن ڏيکارڻ لاءِ ئي تو مون کي زنده رکيو آهي."

هاڻ مان به پائرن جي وچ ۾ وڃي پيس. رنم- رڙيون ڪيم. ڇا چيم ڪجهه ياد ڪونهي . . . ٻنهي کي سمجهايان هت جوڙيان. وينتيون ڪريان. ليڪن ٻنهي مان ڪير به نه ٻڌي. ٻيو بابا بدحواس ٿي ويو. امي رڙيون ڪري بيهوش ٿي ويئي هتي روپ پائو کان ڪپ ڦري پائو کي گهٽو ڏيندي چئ "ڪيانءَ خون!"

اٿي روپ کي وارن کان جهلي زور سان ڌڪو ڏنم ڇلايم "پائو کي خون ڪندين . . . نياڳا . . . مون کي نٿو مارين . . ."

روپ زور سان رڙ ڪئي. "سندو!"

22

گهر جي ٻاهران ماڻهو جمع ٿيندا رهيا. سندن شور وڌي ويو. ڪمري جي اندر تارچن جي روشني آئي. روشني آئي ۽ منهنجي اکين اڳيان انڌيرو اچي ويو. منهنجي سر تي هڪ ئي وقت چڻ هزار مترڪا لڳا. . . ڪنهن زوريءَ پڪڙي، چڻ باهه ۾ ڌڪو ڏنو. . . پوءِ جي ته خبر ڪجهه رهي ڪانه. . . ليڪن ائين پئجي رهندي به سڄي جسم ۾، ڪجهه ائين محسوس ڪيم، چڻ ڪوئي، ڪنهن مشين جا اسڪرو کولي، پرزو پرزي کان الڳ ڪندو هجي. مان ٿنڀندي رهيس. اوچتو ڪوئي مون مان اٿيو. هن منهنجي تٽل شرير کي جوڙڻ جي ڪوشش ڪئي. مان لڇيس، ڦٽڪيس، ۽ ائين لڇندي، ڦٽڪندي جڙندي محسوس ڪيم، چڻ مان ڪنهن نديءَ ۾ غوطا کائيندي لڙهندي پيئي وڃان. اوچتو، وري چڻ ڪنهن مون کي چڪيو، چڪي ڪناري تي آندو. . .

اڪيون ڪليون، ڪمري ۾ تڪي روشنيءَ ۽ ڊپ ۾ هراسيل انيڪ چهرا ڏٺم
 "هڪ ئي وقت ٻن تن زالن چلايو، "سندوءَ کي هوش اچي ويو، سندوءَ کي. . ."
 ۽ ڪپڙا آلا ٿي ويا هئا، منهنجا وار سڀ ڪجهه آلا هئا.
 پاڻيءَ جي هڪ بالٽي وڌي ويئي منهنجي مٿان گهرو علاج!! اٿڻ جي ڪوشش ڪيم ته اٿي نه سگهيس. مان ٿٽي ڪانه هئس؛ پوءِ به سنڌ سنڌ ۾ پيڙا هئي.

"امي ڪٿي؟"

"اها اڃا بيهوش آهي."

"پاڻو . . . بابا . . . روپ! . . ."

ڪنهن به ڪجهه نه ڳالهايو.

"ڇا ٿيو آهي؟" بلڪل سڌي تي وينيس.

"پاڻو ويو آهي آپگهات ڪرڻ!" ڪُنڊ مان روپ جو آواز آيو:

"آپگهات! . . . آپگهات! . . . پاڻو آپگهات ڪندو . . . بابا . . . ڪٿي؟"

"بابا پويان ويو اٿس. ٻيا به ويا آهن. پر ڇا ٿيندو، ڪمبخت مري به ويو هوندو. . ."

"روپ . . . روپ . . . توکي ڇا ٿيو آهي. منهنجا پيءُ . . . منهنجا سٺا پيءُ . . ."

"نه، مان سنو ڪونه آهيان، اڀاڳو آهيان نه. . ."

ڪيس چٽائي نهاريم، سندس مٿي مان رت وهي رهيو هو. شايد ڪنهن جو به ڌيان ان خون ڏانهن نه ويو هو. مان بجليءَ جي رفتار جيان وڃي روپ جي ڀر ۾ بينس زخم ڏٺم. . . زخم هلكو هو. تڏهن يڪايڪ پائوءَ جي ياد آئي. . .

منهنجو ڀاءُ! اڀاڳو، اڳياني پائو!! . . .

تڏهن ائين ئي، پيرين اگهاڙي، وار هيڏانهن هوڏانهن پريشان ۽ ڪپڙا آلا هوندي به گهر کان ٻاهر نڪتس. اولهه ڏانهن ڀڳيس. . ميل کن جي مفاصلي تي ترين جا پتا هئا. . . خوني پتا! ڪيترن ئي اُتي آپگهات ڪيو هو. . . پريم ۾ ناڪاميءَ سبب. . . نوڪريءَ نه ملڻ سبب. . . ۽ نه ئي معلوم ٻين ڪهڙن ڪهڙن سببن سبب!

پيانڪ اونداهي رات، اڪيلائي. . .

آسمان صاف هو، ڪنهن ٿي ڄاتو ته اهڙي پيانڪ رات ۾، وچولي طبقي جي هڪ گهر ۾ ڇا ٿي رهيو هو. ڪنهن ٿي ڄاتو ته هڪ ڀيڻ پنهنجي ڀاءُ جي زندگيءَ لاءِ، وقت، آستان، سماج، پاپ پڇ، ڊپ، ننڍا وغيره جون سڀ سيمائون لتاڙي، ڪرشن پڪش جي رات ۾ موت کي روڪڻ لاءِ ڊڪي رهي هئي. ليڪن اها ڊڪ ڇا سفل ويئي؟

هڪ ڪڏ ۾ جو ڪريس ته ڪجهه خبر نه پيئي ته ڇا ٿيو ۽ ٿيو به ڇا؟ ڏکوئي ته کاڌو هئم. هڪ ٻه ٽي. . . ڌڪا ته کاڌم ئي! رستي تي بتيون ڪونه هيون. تارن جي روشني، راه کي روشن رکڻ ۾ ناڪام ويئي هئي. بس، دور روشنيءَ جو هلكو ماحول ڏسجي رهيو هو، ان جي ڀر ۾ اهي پتا هئا، خوني پتا!

"سندو. . . سندو. . . مان اڃان پيو. . . تون ترس پيڻ."

آواز روپ جو هو. ليڪن مان نه رکيس. رڪجڻ جو وقت نه هو. منهنجي اکين اڳيان هڪ نظارو ڦري ويو. پائوءَ هلندڙ بس مان ڏکو کاڌو هو. سندس گوڏي جو هڏو پڇي پيو هو. اها حقيقت هئي، يڪدم هڪ ٻيو نظارو اڀريو. . . پائو ٽڪر ٿيو زمين تي پيو هو. . . ڇا سچ هو؟ دل تي زور سان هڪ نڪاءُ ٿيو. ڇاتي چڄڻ لڳي. تڏهن به ڇا چال گهٽ ٿي؟ نه نه نه. . . اها ته اجا به وڌي. . .

روپ به پهچي ويو.

هن ٻانهن کان پڪڙي چيو، "سنيالي ڏک."

"هٿ ڇڏ." هٿ ڇڏائي مان ڊڪندي رهيس.

روپ اڳيان نڪري ويو.

ترين جا پتا نزديڪ پوندا ويا.

بدحواسي وڌندي وئي.
ماڻهن جو شور ٻڌڻ ۾ اچڻ لڳو. سڀني جڻ هڪ ئي ڳالهه ٿي ڪئي . . . سندر مري ويو . . .
سندر مري ويو. نه نه، ائين ڪيئن؟
تڏهن روپ جو بلڪل، بلڪل زوردار آواز ٻڌم، "سندو! ڀائو زنده آهي."
جان ۾ جان آئي؛ ليڪن اڳيان وڌي نه سگهيس.
سندر "چڏيو، چڏيو" چئي مون ڏانهن وڌيو. بابا کي ڏٺم. تارچون ٻريون پئي. بابا پيلو جهڙو
هيڊ، روپ سهڪي رهيو هو، تارچن جون روشنيون مون طرف هيون.

23

"سندو.!"

"سندو.!"

"سندو.!"

ماڻهو بلڪل عجب ۾ پئجي ويا.

اڳيان وڌي، پائوءَ کي ٻانهن کان پڪڙي، تڙپندي چيم، "منهنجي ڪري مري رهيو آهين پائو۔
نه نه پائو، مان توکي مرڻ نه ڏينديس. مان ضد به نه ڪنديس. ليڪن توکي بابا کان، اميءَ کان
معافي وٺي پوندي. روپ مان توکان معافي وٺنداسين . . . منهنجا پائو، اهو به ڪو طريقو
آهي، تون مون کي چوين ها. . ."
"تو کي چيو ته هئم.!"

دور کان ڪنهن چيو، "حالتون . . . خون جا رشتا ناتا به . . ."
تڏهن مون کان رهيو نه ٿيو، چلائي چيم، "توهان جون اهي ڳالهيون ئي خون جا رشتا ناتا
ٽوڙين ٿيون، ٻيو ڪير به نه، ڀڳوان به نه.!"
ڪرشن پڪش جي ان پيانڪ رات جي انڌيري منهنجي دل ۾ پرورش ڪري، مون کان نراشا
جي چپ چپ ڪندڙ چار ۾ الجھائي ڇڏيو. موڊ نه هئڻ جي جا هڪ خاص موڊ ٿيندي آهي، تنهن
منهنجي دل، دماغ تي قبضو ڪري ورتو. دل جي هڪ هڪ ڌڙڪن، ارڻ پري ٻوليءَ جو
روپ وٺي چلايو ٿي: سندو ختم . . . سندو ختم . . . سندو ختم . . .
چا سچ پچ ختم؟ سوچيم. . .
مان ته سمپورنتا جي آپاسڪ آهيان. مان سڀ ڪجهه سمپورڻ چاهيندي آهيان، چاهي جيت،
چاهي شڪست.!

هوءَ وڃي پيو؛ شيام. . .

ڪرشن پڪش جي رات ته آهي ئي، ليڪن آسمان ۾ تارا گرھ آهن ڪونه، هجن به ڇو؟ هو
وڃي جو پيو . . . چال ڏلي، سر هيٺ ڪيو. . .
اها راه ڪلپنا جي هئي، ڪلپنا، جا شايد سياڻي ستيه جو روپ وٺي. . . پنهنجي اڇا سان
پنهنجي اڇا جو تياڳ ڪرڻ چا شڪست آهي؟ پوءِ به هو چال ڏلي، سر هيٺ ڪيو ڇو ٿو
وڃي؟ مان پٺيان رهجي ويئي آهيان. بدلجي ويئي آهيان. ان ڪري؟ ليڪن اهو 'پٺيان' چا
آهي؟ هيءَ 'بدل' ڪهڙي؟ اچي ويئي سامهون. . . الجهن.!

الجهن ڪير سلجهائي . . . ڪير ٿو ڄاڻي ته ان جي پٺيان ڪيترو حصو ستيه جو آهي ۽ ڪيترو ڪلپنا جو . . . ڪلپنا جو اڌار ستيه تي هجي ته پوءِ الجهن ڪهڙي؟ . . . حساب ۾ ڪٿي ته ڇڪ آهي ئي!

وري به الجهن! . . . نه نه نه! ان جي سلجهن آهي. هو ويو آهي. ڪلپنا ۾ . . . ڪلپنا! جنهن اڃا ستيه جو روپ نه ورتو آهي. 'سپاڻ' نٿي اچي. 'نه اچڻ' ستيه آهي، 'سپاڻ' نه! نيڪ ائين 'اچڻ' وڃڻ به ستيه ئي آهي. 'سپاڻ' هو ويندو . . . وڃڻ ۾ ستيه ۽ سپاڻ ۾ مٿيا آهي؛ ان ۾ الجهن ڪهڙي؟ . . . ڪلپنا جي آڌار تي ان جو جهڳڙو مٽائي سگهجي ٿو. نه نه نه . . . هو ڪونه ويو آهي.

من پٽڪي ٿو. جو وٽس اچي ٿو، ان کي پٽڪائي ٿو. من شيام کي پٽڪايو آهي . . . ڪلپنا ۾! نراش ٿي شيام وڃي ٿو . . . چال ڏلي. سر هيٺ ڪيو . . . مان پٺيان رهجي ويئي آهيان. . . بدلجي ويئي آهيان. . . پٺيان ۽ بدل!

زندگيءَ مون کي پيءَ راه تي هلڻ لاءِ التجا ڪئي آهي ۽ مون رُخ بدلائڻ جو خيال ڪيو آهي؛ اهو درشيه صرف تڏهن ئي ڏسڻ اچي ٿو. سلجهي اوسي پاسي نهاريم. طوفان وڃي چڪو هو؛ نشان اڃا قائم هئا.

۽ مان ان طوفان جي وري پاڻ دهرائڻ واري سمپاونا کان خبردار رهيس. خبردار هيس تڏهن ته ڪنهن فيصلي تي پهتي هيس.

پاڻ بعد سمرپڻ ان گهڙيءَ به ستيه سمجهيم ٿي ۽ هاڻ به سمجهان ٿي، تڏهن به ڪو فيصلو ڪري ڇڏيو هئم، مون آتم سمرپڻ ڪري ڇڏيو هو پر مان ان کي سمپورڻ نٿي چوان. سمپورڻ هجي ها ته پوءِ پنهنجي جيون جو فيصلو 'پاڻ' نه ڪريان ها، جيتوڻيڪ اڄ به جڏهن مان پاڻ کان ڪٽجي Detached ٿي، پاڻ کي ڄاڻيان ٿي، تڏهن چوان ٿي، پنهنجي جيون جو فيصلو ٻئي تي ڇڏڻ به سمرپڻ سمپورڻ ڪيئن ٿيو؟ جڏهن مان سوچيان ٿي پنهنجي جيون جو فيصلو 'مان' نه، شيام ڪندو، تڏهن، ان مان اهو ته ظاهر ٿي ٿو پوي نه ته ان سمرپڻ ۾ 'مان' آهي! سڄي سمپورڻ سمرپڻ ۾ نه 'مان' رهڻ نه گهرجي . . . تڏهن ڇا آتم سمرپڻ ۾ به 'اهم' رهي ٿو . . . ته پوءِ آتم سمرپڻ آتم سمرپڻ ٿيو به ڪيئن . . . ۽ مان پيئي سمپورتا جي ڳالهه ڪريان . . . نه نه نه . . . آتم سمرپڻ بعد اهم نٿو رهي. آتم سمرپڻ بعد 'به' به نٿا رهن . . .

ڪرشن ساري برهمانڊ ڪي آتم۔ سمرپڻ ڪيو ۽ پوءِ هن پرڪرتيءَ جي هڪ هڪ چيز ۾ پاڻ کي ڏٺو! تڏهن ته هن چيو: مان هن ۾ به آهيان ته هن ۾ به آهيان . . . سڀ مون ۾ آهن ۽ مان سڀ ۾ آهيان!

ڌرتيءَ جي ڇايا (رات) ڌرتيءَ جي گول ڦرندي رهي تارن کي چمڪائيندي رهي . . . ڇايا دور ٿي ويئي ته سورج جي باڪن اڳيان تارا به ڄڻ وسامڻ لڳا.

اڪيون ڳوريون، مٿي ۾ سور هئم، نيڪ اهڙي حالت ٻين جي به ٿي لڳي. ڪير ٿو ڄاڻي ته ٻين به نند ڪئي هئي يا نه . . . مان پٽ تي فراسي وڃائي پئجي رهيس. حال ۽ آئيندي جي وچ ۾ شروع ٿيل سنگهرش تي سوچيندي، کڙڪيءَ مان آسمان جو رنگ بدلجندو ڏٺو هئم. من ۾ هڪ ڪن لاءِ اهو به سوال پيدا ٿيو هو: ڇا جيون به آسمان جيان شوقيه آهي؟ . . . آسمان شوقيه آهي، تڏهن به ان کي معنيٰ آهي؛ ان ۾ سهسين تارا، چنڊ، گرھ آهن. . . آسمان جو رنگ به انهن ڪري بدلجي ٿو. . . جيون ۾ 'مان' 'تون' ۽ 'هو' رهي ٿو. ان سبب ئي جيون کي روپ آهي. بدلجندڙ روپ! جو ڪجهه آسمان ۾ آهي، ان ۾ هڪ سڀڻو آهي، هڪ سلسلو آهي . . . ۽ جيون ۾؟ . . . اچي ويو آهي اهو ئي انسان جو وشو روپ . . . وشو روپ، جو انيڪ روپن مان ٺهيو آهي. . . انهن روپن ۾ هڪ سڀڻو آهي، هڪ سلسلو آهي . . . آسمان ۽ جيون! جنهنجو ڪوئي آڌ، ڪوئي انت نٿو ڄاڻي، جنهن جو ڄڻ آڌ، انت آهي ئي ڪونه. پوءِ به ان کي هڪ معنيٰ ان جو هڪ رهسيه آهي، تڏهن ئي ته ساهت ۽ وڳيان جو سرچڻ ٿيو آهي. آسمان روپ بدلايو ته گهر جو به روپ بدليو.

هيڏانهن هوڏانهن ۽ پوءِ سڀني ڀاتين ڏانهن بهاري ڪجهه سوچي، ننڍي منهن کي اڃا به ننڍو بڻائي، پاڻو نزديڪ آيو. چيائين، " دنيا ۾ پاڻ به ٿيندو آهي ۽ پاڻ جي سزا به ٿيندي آهي. پڇتاءُ ڪرڻ سان، ان سزا کان ڇا چوٽڪارو ملي سگهندو؟ . . . تون ته ڄاڻين ٿي ته سنڌو ته مان ڪيترو نه اڀاڳو؛ اڳيان آهيان. ڪجهه سمجهان نٿو، پوءِ به ڪجهه نه ڪجهه ڪندو ٿو رهان . . . آخر مان ڪريان به ڇا . . . زندگيءَ کي سهڻو بڻائڻ چاهيان ٿو، پر زندگي سهڻي بڻجي نٿي . . . "

"هاڻ زندگي سهڻي بڻجي ويندي پائو."

"ڪيئن؟"

"هاڻ جيئن تون چوندين ٿيئن ئي ڪنڊيس."

"سندو.!"

"مان ڄاڻان ٿي پائو . . . تنهنجي زندگيءَ جون تمام حسرتون ڄاڻان ٿي. تون جو چاهين ٿو، اهو توکي ملي نٿو، ان لاءِ تون لڙين ٿو. اها ڳالهه سٺي آهي. توکي صرف لڙڻ جي طريقي ۽ جنهن سان لڙڻ گهرجي، ان جي خبر ڪونهي. نتيجو اهو ٿو نڪري جو تون پنهنجو پاڻ سان لڙڻ شروع ٿو ڪري ڇڏين اهو ئي سبب آهي جو تون خود به اشانت رهين ٿو ۽ جي توکي چاهين ٿا، اهي به اشانت رهن ٿا."

"تون سچ پچ ديوي آهين."

"سچ؟"

"ها."

"ته پوءِ پنهنجي ديوي پيٽ جي هڪ وينتي قبول ڪندين؟"

"ها، ها، تون حڪم ڪر." هن جي دل پرچي آئي.

"بابا ۽ اميءَ کان معافي وٺ."

موت ۾ هن ڪجهه به نه چيو.

۽ پوءِ، هن جو ڪجهه ڪيو، جو پڇتاءُ جو اظهار ڪيو، ان تي اميءَ روئي ڏنو. روپ جون اڪيون نير سان پرچي ويون. بابا شايد ڳوڙها لڪائڻ لاءِ ئي پاسو ورائي ڇڏيو ۽ مون ڪرائيءَ سان آنسو پوڇيندي، گهر جي سڪ لاءِ، پنهنجي سڪ جي تياڳ جو سنڪلپ دهرائي ڏنو.

گرافڪ ڪلب جو ٻاهريون پاسو، اونده، اڪيلائي . . .

رات جو ڪجهه گهر ۾ ٿيو هو، اهو بنا پنهنجي راءِ ڳڻڻ جي شيام اڳيان رکي چپ ٿي ويئي هئس.

هو چپ هو.

فضا جي خاموشيءَ بره جو گيت ٿي ڳايو. . .

مون کي ويڙهو هو، جلدي ويڙهو هو، ارادي جي شڪتي مون ۾ هئي، ليڪن اهڙين ڳالهين ۾ ان کي آزمائڻ جو تجربو اڃا پائي نه سگهي هئس، پائڻ جي اڃا به نه هئس، متان ناڪامي پلئ پئي، ان ڪري. ناڪاميءَ جي حالت ۾ گهرو جيون بگڙجي سگهيو ٿي. مون چاهيو، جلدي جلدي هلي وڃان، ڪٿي شيام جي پريشان آتما جو روڊن ٻڌي فيصلو ڦيرائي نه وهان

"پوءِ . . . پوءِ سندو؟"

"پوءِ.!. پوءِ فيصلو ڪيم ته پنهنجي اڃا سان پنهنجين اڃائن تان هٿ ڪٽان."

"تنهنجو مطلب؟"

"مطلب ڄاڻڻ چاهين ٿو شيام . . . ٻڌندين . . . ٻڌي سهي سگهندين.!"

چوٽ کائي، هو تڙپي اٿيو.

"اهو تو ڇا چيو سندو. . . تون اڪيلي ۾ اهڙا فيصلو ڪري سگهين ٿي. جنهن ۾ سهڻ نه

سهڻ جو سوال پيدا ٿيندو آهي؟"

"حالتن التجا ڪئي."

"التجا التجا آهي، حڪم نه آهي."

مان چپ.

"نه نه سندو . . . ائين ٿي نٿو سگهي. مون تنهنجي ڪري. گهر سان جهڳڙو ڪيو آهي."

"ته پوءِ منهنجي ڪري اهو به ڪر نه."

"حالتن اڳيان جهڪڻ ڪمزوري آهي. . . ڇا تون چاهين ٿي مان ڪمزور ٿيان."

"پنهنجي اڇا سان جهڪڻ ڪمزوري ڪونهي."

"آهي."

"ڪجهه وڃائڻ جي پيڙا ۾، غصي سبب تون ستيه کان دور وڃي رهيو آهين."

25

ويو آهي؛ پوءِ به، جو ڪجهه پنهنجي ليکي پاتو اٿم ان جو تڏهين آهي. اهو ئي اهو سٽيه آهي جو مون پيڙا مان پاتو آهي.

ليڪن پيڙا جا روپ آهن . . . سڀ ڪجهه ڄاڻڻ جي لوچ ان جو هڪ روپ آهي، ٻين کي پيڙا کان مڪت رکڻ جو ٻيو ۽ خود مڪتيءَ پائڻ جو ٽيون ۽ ائين انيڪ . . . پيڙا پيڙا آهي ته پيڙائي . . .

پائوءَ کي هڪ پيڙا پڪڙيو هو.

هن کي اهو ڪنهن سيڪاريو ته شراب نه آهي پيئو. گهر ۾ شور نه آهي، ڪرڻو. گهر ۾ سڀ وائڙا ٿي ويا. جڏهن هن هڪ آئيني وارو ننڍو ڪٻٽ آندو ۽ بعد ۾ پڳل آئينو، مٿي جاري تي رکي ڇڏيو.

هفتي بعد کيس پگهار مليو، اچي اميءَ جي پيرن تي رکيائين.

بابا ڏانهن منهن ڪري چيائين، "هاڻ ته معاف ڪندا بابا."

"معاف . . .! مان ته پٽ توکي آشيرواد ڏيڻ ٿو چاهيان . . . ڏسان ٿو ته هاڻ تون پاڻ کي راجوءَ جهڙو بڻائي رهيو آهين."

جيون طرف هن جو رخ بدليو هو، جتي رخ بدلجي ٿو. اتي ان بدل جو ڪارڻ ڄاڻڻ ضروري آهي. پر هتي ڪارڻ ظاهر هو. ڊڪ گهٽيو هو . . .

مڪت ڪرڻ سيڪاريو هو . . . هن جي اکين ۾ آنسو ها . . . پڇتاءُ نمايان هو!

هو مون ڏانهن وڌي آيو. چيائين، "هاڻ توکي نوڪري ڳولڻ جو فڪر نه ڪرڻ گهرجي. مان وري ڪنهن مل ۾ ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

گهڻو گهڻو ڪمائندس . . . پئسي، جي لوپ ۾ قاسي توکي وڪڻندس ڪونه . . ."

"جو جيون ۾ سک پيدا ڪري ٿو، اهو ئي ستيه آهي. تنهنجي جهڪڻ ۾، سنگهرش کان منهن موڙڻ ۾، ڪهڙو سک آهي؛ جو چئي رهين آهين ته مان ستيه کان دور وڃي رهيو آهيان."

"شيام، سک جو دائرو ڪنهن هڪ شخص تائين محدود نه آهي. جو سک جي ڦهلاءَ کي اسيمر سمجهي ٿو، اهو پاڻ کان وڌيڪ گهر، سماج، قوم، دنيا جو ڀلو چاهي ٿو."

"ليڪن ڪهڙين ريڪائن تي؟ تنهنجي گهر، سماج، قوم، دنيا تولا ڇا ڪيو آهي؟ جو تون پنهنجي اڃا سان پنهنجين اڃائن تان هٽ ڪڍي رهي آهين."

"چاهي ڪجهه به نه ڏنو هجي، مان ڪجهه ڏيان، مون لاءِ بس ايترو ئي ڪافي آهي."

"تون نه ڏين، ائين ته مان چوان ٿو. ليڪن ڏجي ڪنهن کي، اها سوچڻ جي ڳالهه آهي. جتي نياءُ جو سوال آهي، اتي صرف ستيه جو پاسو وٺجي. ڇا توهان انياءُ نه ٿي رهيو آهي؟ ته پوءِ تون سنگهرش جاري ڇو نه ٿي رکين. . . منهنجي سنڌو! مان تنهنجي ڀلي لاءِ توکان دور ٿي سگهان ٿو، ليڪن جنهن ريڪا تي تون پاڻ کي مون کان الڳ ڪرڻ چاهين ٿي، اها نياءُ جي ريڪا نه آهي. تون نياءُ جي پيٽ ۾ خون جي رشتي کي اهميت ڏين ٿي، ٻڌاءِ اهو ستيه آهي نه؟"

هن جو چيد و چيد صحيح لڳم، پر مان چپ رهيس.

"تنهنجو ڀاءُ توکي وڪڻڻ ٿو چاهي؛ منهنجا مائٽ مون کي وڪڻڻ ٿا چاهين. . . ٻنهي کي گڏجي سنگهرش ڪرڻ گهرجي سنڌو!"

"ليڪن منهنجو ڀاءُ ٻيءَ حالت ۾ پاڻ مارڻ ٿو چاهي؛ اها ڳالهه ڪيئن نظر انداز ڪريان. . ."

هاڻ هو چپ رهيو.

"پر ڀر سحتمند ساٿ پندا ڪندو آهي؛ ڪندو آهي نه؟ جي جيون ۾ گڏ نٿا هلي سگهون ته پوءِ ڇو نه پاڻ ۾ گڏجي، ٺاه ڪري، سهڻي نموني جدا ٿيون. ان حالت ۾ جدا ٿيڻ ۾ ساٿ ڏيڻ به ڀر ڀري ئي آهي نه؟ جدا ٿيڻو ئي آهي ته پوءِ ڇو نه جدائيءَ ۾ به ڀر ڀر جو گيت ڳائيندي جدا ٿجي، روئندي، شڪايتون ڪندي، نموني نموني جا الزام لڳائيندي جدا ٿيڻ ۾ ته وڏائي نه آهي."

هن پنهنجو منهن، منهنجي منهن جي نزديڪ آندو، منهنجي ساڄي ڪلهي تي هن ان جو بار رکيو. تڙپندي هن ڪلهي ۾ منهن کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي، وري ڪجهه سوچي منهن مٿي ڪيائين. تارن جي روشنيءَ تان هيٺ ئي هن آسمان ۾ بهاري وري ڪجهه سوچيو ۽ پوءِ

بلڪل منهنجي قريب اچي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي چوڻ لڳو، "مان سچ پچ توکي پريم ٿو ڪريان سندو! توکان سواءِ منهنجي ڪهڙي حالت ٿيندي، اهو مان سوچي به نٿو سگهان. پر توکي پائي، مان تنهنجي گهر جو سڪ ڦٽائڻ نٿو چاهيان. نه ڄاڻان وري ملاقات ٿيندي به يا نه... تنهنجي گهر جو سڪ، توکي مون کان الڳ ڪري ٿو سگهي، مون کي تنهنجي ياد کان نه... مان ان حقيقت مان ئي پاڻ کي سڪي رکڻ جي ڪوشش ڪندس ته اسان هڪ ٻئي کي پائڻ ۾ به آزاد رکيو ته ڇڏڻ ۾ به..."

تڏهن مان روئڻ روڪي نه سگهيس. مون پنهنجو منهن هن جي ڇاتيءَ ۾ لڪائي، پنهنجو سمورو غم آسن رستي ڪيڏن چاهيو. مان سسڪيون پري روئڻ لڳس. هن پنهنجا ٻئي هٿ منهنجي منهن تائين آندا.

ڪڇ تو ميري سن چندا
ڪڇ مين تيري سنون
تو ميري آنسو گن
مين تيري تاري گنون.

ها، جيون جي سڪ لاءِ پيڙا پري هڪ ڪويتا ڪافي آهي. ڄاڻان ٿي، اها ته جيون صرف نظريي جي ڳالهه آهي. پر ڇا نظريا بدلجندا نٿا رهن؟ پيڙا معرفت جنهن سڀ ڪجهه پاتو آهي، اهو پيڙا کان مڪتي پائڻ پلي چاهيندو هجي، ليڪن پيڙا کان نفرت نٿو ڪري ۽ اڄ مان جڏهن ماضيءَ جي انهيءَ ڇپندڙ تصويرن ڏانهن نظر ڪريان ٿي، تڏهن ڏسان ٿي، جيون جي انهن گهڙين ۾ مون ڪيترو ته اونهو سوچيو هو. سوچيو هئم: چوندا آهن: ڪلاڪار ستيه جي کوچ ۾ رهندو آهي. ڪلاڪار ستيه جي کوچ ۾ ڇو ٿو رهي. ستيه ڇا اهڙي چيز آهي جا هن جي اوسي پاسي نٿي رهي؟ هو ستيه کي کوچ ڪري ٿو، ڇو ته هو ڄاڻڻ چاهي ٿو؟ جيون ڇا آهي، انساني رشتا نانا ڪيئن نهن ۽ بگڙجن ٿا. هو جيون جي ان ستيه کي ڄاڻڻ بنا پریشان رهي ٿو. اصل ۾ اها پيڙا آهي، اها لوچ آهي، جنهن جي اتساه مان هو ستيه جي کوچ ڪري ٿو. انساني جيون جو اڀياس ڪري ٿو. اها ساڌنا ئي هن جو جيون آهي. ستيه کي پائڻ ئي هن جي جيون جو اڀياس آهي. ۽ ان ساڌنا ۽ اڀياس جي سڀند مان ڪلا جو نرماني ٿئي ٿو. آهستي آهستي مٿي چڪيندي چيائين. "روئي رهي آهين سندو! روئين ٿي. ليڪن مون کي نٿي ڏسين. تون ته ڄاڻين ٿي ته مون زندگيءَ ۾ هميشه پاتو ئي آهي. وياريو ڪجهه ڪونهي.

ليڪن اڄ جو ڪجهه مان وڃائي رهيو آهيان. اهو ڇا مان وري ڪڏهن پائي سگهندس؟ نه سنڌو، نه!..."

مون وري به پنهنجو منهن هن جي ڇاتيءَ ۾ لڪائي ڇڏيو.

هو ڇپ ڇاپ ٻيٺو رهيو، اواڪ...

مان آهستي آهستي هن کان دور ٿيس. چيم "جيون ۾ مان توکي ڪجهه به ڏيئي نه سگهيس. ان جو مون کي بيحد دک آهي. شيام... اهو دک منهنجي جيون ۾ ڪڏهن به سک کي پرويش ڪرڻ نه ڏيندو..."

"نه نه سنڌو. تون دک نه ڪر... تو منهنجي ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي جو ڪجهه مون کي ڏنو آهي. منهنجي جيون جي سک لاءِ بس ايترو ئي ڪافي آهي."

ڪافي آهي. جيون جي سک لاءِ جدائي جي تڙپ ڪافي آهي. ٻه آنسو ڪافي آهن. جيون شونيه جيون!... اهي آنسو چند تارا بڻجي جيون کي روشن ڪن ٿا. چند کي ڏسڻ سان دل آه ٿي پري...

... ڪلا جنهن جو آديش جيون منجهه سک ڀرڻ ۾ آهي. ۽ مون ان دور ۾ بس هڪ ئي ستيه پاتو آهي. انسان اجڙ آهي... امر آهي! هو چاهي ته سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو. هن کي صرف چڱي طرح پاڻ کي سمجهڻ گهرجي. پرڪرتيءَ کي سمجهڻ گهرجي. جيون ۽ پرڪرتيءَ جي پوري صحيح ڄاڻ اهو ستيه آهي جن کي ڪن ايشور ڪوٺيو آهي. اهڙي طرز واري ايشور جي چرڻن ۾ وڃڻ سان پرڪرتيءَ انسان اڳيان پنهنجو مستڪ جهڪائي ڇڏي ٿي.

ليڪن ان لاءِ ڪرم ڪرڻو آهي. ماچيس پائڻ سان تيلي ٻاري اوندھ ۾ پرڪاش ڪبو آهي؛ ته روشنيءَ جو سامان ميسر هئڻ سان به ٻارڻ جو ڪرم ڪرڻو ئي پوي ٿو. تڏهن ئي جيون ۾ ڪرم جو آستان اوچو آهي.

ديپ سان ديپ جلي ٿو ۽ پراچين ڪال کان وٺي جيون ۾ پرڪاش ڦهلائڻ واري ڪاريه جي پرمپرا هلندي ٿي اچي. اڃا به ڪيترو ڪجهه...

26

طرح طرح جا ويچار من ۾ اچي رهيا آهن. اڄ بدم هو اچي رهيو آهي. هو ڇا اچي رهيو آهي، منهنجو ڄڻ انسان جي شڪتيءَ ۾، امت شڪتيءَ ۾ وشواس پختو ٿي رهيو آهي. اتو ٿي رهيو آهي.

مون کي ياد آهي. ياد آهي ڇو ته ڀلائي نٿي سگهان. ڀائو جو سمپورڻ بدليل روپ ڏسي، من خوشيءَ ۾ اڇلجي پيو. شيام جي ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي مون رُنو هئو ۽ هاڻ هڪ دفعو وري به اهڙي نموني هن جي سيني ۾ منهن لڪائي روئڻ جي اڃا مون کي تڙپائي ڇڏيو. هن اڳيان وڌڻ ۾ به ساڻ ڏٺو هو ۽ منهنجي پلي لاءِ منهن جي گهر جي پلي لاءِ، مون کي ڇڏڻ ۾ به ساڻ ڏٺو هو.

هن روپ جو موه ڇڏيو هو. پئسي جو موه ته هن ۾ هو ڪونه. هن پنهنجي تمام اڌيڪارن کي ڇڏيو هو. چاهي ها ته ڪنهن نه ڪنهن اڌيڪار جي نالي، پريم جي نالي هيڏانهن هوڏانهن جون مٺيون، موه پريون ڳالهيون ٻڌائي، مون کي پنهنجي سهواس ۾ آڻي سگهي ها پوءِ به. . . ڪيتري نه پيڙا هئي هن جي من ۾. . . هن جيون ۾ هميشه پاتو ئي هو. وڃائڻ تي هو هريل نه هو. پوءِ به هيڏو وڏو نقصان سهڻ لاءِ تيار ٿي ويو ۽ پنهنجي جيون جي سک لاءِ بره جي ان ڳوڙهن کي ڪافي سمجهيو. . . هن پريم ڪيو هو.

پريم!

پريم، جو موه ۽ تياڳ جي اسنيوءَ سنگم کي سنيو جي قريب آڻي ٿو، جو مون کي تياڳ اڳيان آڻي، مون کي تڇ بڻايو ڇڏي. جو خود پنهنجي ڌرا ۾، تياڳ جو گيت ڳائي ٿو. موه جا بلبل پوءِ به اٿن ٿا. پر اهي ته ان گيت اڳيان تڇ آهن، جي اسٽر به رهي نٿا سگهن. . . اهو ڏينهن ڪيئن ڪٿيو؟ . . . اهو ڏينهن هڪ گيت هو. . . ڪويتا جي ڌارا هئي ان ۾. . . جيون جي فيلسوفي هئي ان ۾. . .

انسان چاهي ته ڇا نٿو ڪري سگهي. صرف پنهنجي سوارٿ تي سوچڻ سان ته جيون سڪميه نه آهي بڻجڻو. . . هرڪو صرف پنهنجي سوارٿ جو سوچي ٿو ۽ وري پنهنجي سوارٿ کي ڪنهن جي به سوارٿ کان گهٽ نٿو سمجهي. دنيا ۾ صرف تڏهن ئي ٽپ ٽپ تي چڪتاڻ آهي، شور آهي.

صرف آرٽڪ ڍانچو بدلجڻ سان ئي جيون سڪي نه آهي ٿيڻو. وديا جو ڍانچو به بدلجڻ ئي گهرجي. وديا، جنهن جو اديش جيون ۽ پرڪرتي ۽ انهن جي وصال دائري ۾ سمائجي ويندڙ هر چيز جي سمجهاڻي آهي. سوني جي چمڪ ۽ ٻن چپن جي مسڪراھٽ وچ ۾ جو انتر رهندو آهي؛ اهو صاف ظاهر ٿيڻ گهرجي ته هڪ طرف جيتو آهي، سڀا، مارئي ۽ راجلڪشميءَ کي جو ڪجهه رام، ڪيت ۽ شريڪانت مان مليو، اهو لڪشمي ڪڏهن به ڏئي نٿي سگهي.

وديا سان جيون جا ملهه بدلجن ٿا.

آچاريه چيو، "يدشتر، تو اڃا به بات ياد ڪيو آهي، ڇهه مهينا ٿي ويا اٿئي. تنهنجي پائرن ۽ سوٽن ته سڄو ڪتاب"

"سبق ڪهڙو هو؟ . . . هميشه سڄ ڳالهائجي.

"مان ته اڃا ستيه کي اپنائي نه سگهيو آهيان، پوءِ مان ڪيئن چوان ته مان سبق ياد ڪيو آهي."

مان ڪيئن چوان ته مون سبق ياد ڪيو آهي.

وديا ۾ صرف ياد نه آهي ڪرڻو، اپنائڻو آهي ۽ اهو به وديا ئي ٻڌائي ٿي.

هيءُ ڏي. وٺ هيءُ ذات پات جا جهڳڙا، پرانتڪ پيدا پاو، فرقيوار ٽڪر، قومي جنگيون، سڀ ڪجهه روڪي سگهجي ٿو. انساني جيون امه آهي، اهو ئي ياد ڪرڻو آهي. ياد ڪرڻو آهي يدشتر جيان . . . جي جيون لاءِ، ستيه لاءِ، سندرتا لاءِ، انهن جي عزت ۽ رکيا لاءِ سنگهرش ڪن ٿا، تن کي سات ڏيڻو آهي. جيون شوقيه ٿيو ته ڇا ٿيو؟ ان ۾ 'اهم' ته آهي. 'اهم' کي 'اهم' سان ملي 'پرمر' بڻجڻو آهي. 'پرمر' ئي وشو روپ انسان جي 'آتما' آهي. 'پرمر' ۾ ئي لين ٿيڻو آهي! وديا معرفت آدرشن ۾ سمانتا اڻجي ته پوءِ پرڪرتيءَ کي انسان جا چرڻ چمڻا ئي پوندا.

شام جو شيام جي گهر طرف رُخ رکيم. چڱي عرصي بعد گڏجڻ ٿي رهيو هو. شيام جي گهر ۾ پيدا ٿيل مسئلي کان بي خبر هئس، ائين ڪونهي، ته منهنجي من ۾ صرف اها ئي ڳالهه هئي، شيام سان گڏجڻو آهي، ديبي گرافڪ ڪلب ڏانهن وڃڻو آهي ۽ هن جي چاتيءَ ۾ منهن لڪائي . . .

مون کي ڏسي، منهنجون ڳالهيون ٻڌي، شيام جي من جي ڪهڙي حالت ٿيندي، رستي تي اهو ئي سوچيندي ٿي ويس.

هن جون ڳالهيون وري ياد اچڻ لڳيون.

هلندي هلندي دل ڀرجڻ لڳي.

اڪين ۾ آنسو به اچي ويا.

تڏهن يڪايڪ ڪو خيال ايندي، روڪجي بيهي رهيس. بيهڻ ٺيڪ نه هو، رستي تي آمدرفت چالو هئي. مان مقرر وقت کان ڪجهه اڳ ۾ ئي نڪري پيئي هئس. ۽ ٻي ڳالهه مون اتي نه وڃڻ جو فيصلو ڪيو هو ته هاڻ جڏهن مان آزاد ٿي ويئي آهيان ته ڇا مون کي هن کي غلام رکڻو پوندو . . . نه نه نه! هو اڇ به آزاد آهي. پريم ڪرڻ لاءِ به آزاد ۽ نه ڪرڻ لاءِ به! مان پويان موٽيس.

اهوئي ڪلب جو ٻاهريون پاسو، ٿلهو، ايڪانت! هيءَ اهائي جڳهه هئي جتي اسان هڪٻئي کي ڇڏڻ جو سنڪلپ ڪيو هو. سنڪلپ!

تڏهن ڦري آيو اهو نظارو . . . اندڪار . . . پریشاني!
 "مون جيون ۾ هميشه پاتو ئي آهي. وڃايو ڪجهه ڪونهي. ليڪن اڇ جو ڪجهه مان وڃائي رهيو آهيان، اهو ڇا وري ڪڏهن پائي سگهندس؟ نه؛ سنڌو، نه! . . ."
 "جيون ۾ مان توکي ڪجهه به ڏيئي نه سگهيس. ان جو مونکي بيحد دک آهي شيام . . . اهو دک منهنجي جيون ۾ ڪڏهن به سک کي پرويش ڪرڻ نه ڏيندو. . ."
 "نه نه سنڌو، تون دک نه ڪر . . . تو منهنجي ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي جو ڪجهه مون ڏنو آهي، منهنجي جيون جي سک لاءِ بس ايترو ئي ڪافي آهي!."

ڦڪي چنڊرما. انڌڪار ۾ مٺ پڙ شروع ڪيو. مون چنڊرما ڏانهن نهاريو. ان ۾ شيام نظر آيو.

هن چيو.

ڪي گيت مون ايڪانت ۾ ڳايا آهن.

ڪي گيت مون دنيا ڪي ٻڌايا آهن، ميناج حياتيءَ جو مگر تن ۾ آءُ؛

جي گيت چين تي ئي نه آيا آهن.

شيام ٻن آنسن ۾ سڪ پائي ٿو. ڪوي ڪڏهن به نه ڳايل گيت ۾ . . . جيون ۾ ڪيترو نه

رهسيه پريل آهي . . . آهي شوقيه، پوءِ به ان ۾ هڪ لوچ آهي . . . تڙپ آهي . . .

"چڱو، جي مان توکي نه ملي سگهان ته؟"

"ملي ته آهين سنڌو.!"

"سمپورڻ.!"

"سمپورڻ اپورڻ ڪجهه به، ملي ته آهين ئي. پرساد ٿورو ملي يا گهڻو اُن ۾ ته ڪوئي انتر آهي ڪونه."

"سنڌو! منهنجي سنڌو! مونڪي پنهنجو هٿ ته ڏي . . . اوچتو مون ائين محسوس ڪيو آهي،

ڪوئي شايد توکي پڪڙي مونڪان دور وٺي ويڃڻ ٿو چاهي. مان نٿو چاهيان ته تون مونڪي

چڏي ڪيڏانهن هلي وڃين. توکان سواءِ جي نه سگهندس. ائين نٿو چوان، ليڪن توکانسواءِ

زندگي ڪهڙي.!"

"چڱو لڙندس! حالتن سان لڙندس. صرف ايترو ٻڌائيم، تون آهين ته منهنجي ئي."

"پڄڻ ۾ توکي ساڻ نٿي ڏيان، انجي اها معنيٰ ته ٿي ڪونه ته مان پاڻ ڪي"

"چڱو رهڻ ڏي ان ڪي سنڌو! تنهنجي نالي جي جڻ هجي ۽ تنهنجي نالي پٺيان جنهن پوتر

امرت ڌرا جو وهڪرو آهي، اهو شل قائم رهي"

"ڪلا ۾ افسانوي رنگ رهندو آهي؛ ليڪن افسانوي رنگ جو جادو ڏيکارڻ لاءِ، جيون جي

سپاويڪ جو پليدان ڪري ڇڏجي، ان ۾ ته سندرta نه آهي."

"مون سوچيو، ڪاش مون وٽ چار آنا هجن، جيئن مان توکي هوٽل ۾ وٺي هلي چانهه پياري

سگهان. ان هال ۾ هڪ واقفڪار ويٺو هو، سوچيم، جيڪر ان کان چار آنا گهران ۽ مونڪي

پڪ هئي ته هو مونکي 'نه' نه ڪندو. پر پوءِ خيال آيم اڄ ڇانهه جو نه، ڪافي جو يگ آهي ۽ ڪافي ڪن هونئن ۾ اڍائي آني جي حساب سان ملندي آهي. پوءِ ته هڪ آنو ڪٿي پوندو . . .

"معاف ڪج سنڌو. اهو سڀ مونکي پسند نه آهي. رشتو جو سپاويڪ آهي، مان اهو پسند ڪندو آهيان. ننڍا يا تنقيد سبب به پاسي کان هلندڙ گڏ ٿي وڃن ته ان ۾ خوش ٿيڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. ڪو دور ويندو ته ڊپ سبب، نزديڪ ايندو ته ضد سبب؛ ننڍا يا تنقيد جو رد عمل سپاويڪ آهي؛ ليڪن رد عمل سپاويڪ آهي؛ رشتو ناتو نه"

"هر پيڙت انسان هڪ ئي رات ۾ امير ٿي وڃڻ ٿو چاهي هن جي دماغ ۾ بنگلا، ڪاريون، ڪلبون ۽ نه معلوم ڇا ڇا هوندو آهي. جو ڪجهه هو پائي نٿو سگهي. اُن کي ئي دماغ ۾ ڪٿي گهمي ٿو. ڪيئن جا سنگ، شاداب ماڻهيون، اُمرتي چشما، سيتل جهڙا، برفاني پهڙا، نيرو آسمان ۽ بلوري سمندر، انهن کي ڏسڻ، ڏسي طبع خوش ڪرڻ جو فڪر هو ڪرڻ به نٿو چاهي. آرٽڪ ڍانچي هن جي آتما کي ماري ڇڏيو آهي. هو نئين زندگيءَ جا خواب لهي ٿو. ليڪن انکي ساڪيات پائڻ جون راهون اُلجهيل ۽ لنبون ڏسي فراريت وادي ٿي وڃي ٿو. زندگي هن کي گهوتي ٿي، هو زندگيءَ کي گهوتي ٿو. پل پل ۾ هو مري ٿو ۽ پل پل ۾ جيئي ٿو ۽ ائين جنم مرڻ جي ان چڪر ۾ ڦاسي پنهنجو سڀ ڪجهه ڪوئي ويهي ٿو. سڀ ڪجهه ڪوئي بغاوت ڪري ٿو ۽ ائين هڪ رات ۾ امير بنجڻ جا خيال به لاهي ٿو ڇڏي سنڌو! مون کي وشواس آهي تنهنجو پاڻو ضرور پاڻ کي ڏرست ڪندو. پورهئي کان نفرت ڪرڻ سان مڪتيءَ جا سڀنا سڄا نٿا ٿين. زندگي خواب نه آهي. فراريت مڪتيءَ جي راهه لوپ حل ڪونهي! خواب ڪٿي زندگي ناهي آهي. ليڪن خوابن لاءِ زندگي بگاڙبي ناهي."

منهنجي پريل دل اُچلجي پئي.

وڃان، نه وڃان؟ اِهاڻي اُلجهن! نه نه وڃڻو آهي. وڃڻو آهي!

اٿيس، آنسو پونجيم ۽ ائين اڳيان وڌيس.

شانت! من ۾ ڄڻ ڪجهه نه هو. من ڄڻ ڊڪ خوشيءَ رهت هو.

شيام جي گهر وٽ پهتيس. دروازو کڙڪايم.

شيام جي ماءُ ڄڻ ٺڪ ٺڪ ٻڌڻ لاءِ تيار ويني هئي. آواز ٻڌي هن چيو، "اچي ويو شيام اچي ويو!"

مطلب اهو ته شيام گهر ۾ ڪونهي. هڪ ڪن لاءِ خيال آيم ته يڪدم موٽي وڃان. ليڪن اهو ٺيڪ نه لڳم. ٻي گهڙيءَ دروازو کليو.

"تون."

"شيام ڪونهي؟"

"هو هتي ڪٿي؟"

"تڏهن؟"

شيام جون ٻه پينر به ٻاهر نڪري آيون.

اندران شيام- پيءُ جو آواز آيو، "ڪير آهي؟"

ڪنهن به جواب نه ڏنو.

مون چيو، "مان آهيان، سنڌو!"

هاڻ هو به ٻاهر نڪري آيو:

"ته تون ئي آهين سنڌو!" شيام ماءُ چيو.

"ها، ڇا، ڇو ڪجهه ٿيو آهي؛ ڪيئن؟"

"اندر اچ."

سڀ ڪمري ۾ هلي ويناسين. شيام پيءُ آرام ڪُرسیءَ تي ليٽي، سامهون سنڌ جي نقشي ۽

شاھ عبدالطيف جي تصوير ڏانهن نهارڻ لڳي: باقي سڀ هڪ ئي پلنگ تي ويناسين. ڪجهه

وقت رکي، شيام ماءُ چوڻ شروع ڪيو، "تون ئي هتي ايندي هئينءَ، اچڻ بند ڪري ڇڏيئي،

ڇو، اهو مون پوءِ سمجهيو. ڇا تون نٿي ڄاڻين ته شيام گهر ڇڏي ويو آهي.

هن چيو: مان شادي نه ڪندس.

28

ڏيءُ! سامهون، جاري تي رکيل ڪرشن جي مورتِي ڏسين ٿي، مان ان جو قسم کائي چوڻ لاءِ تيار آهيان، مان پئسي کان وڌيڪ پنهنجي پٽ جو سک چاهيان ٿي. پوءِ به مون کي به ڏيئون آهن؛ اهو ڪيئن وساريان. . . چيائين، جنهن سان مان شادي ڪندس، اها ۽ مان ٻئي ڪمائينداسين، ايتري ۾ زمانو به چڱو بدلجي ويو هوندو. مون چيومانس؛ زمانو بدلجي اٿئي نه، پر زال نوڪري ڪري اهو ڇا سٺو آهي؟ ڇو نه توکي ڪنهن حيدرآباد . . . ڄام ڏيتي لپتي . . . چيائين؛ اهو غلط قدم آهي. جي ڏين ٿا اهي به غلط آهن ۽ جي وٺن ٿا، اهي به زندگي جو اڪيل ڪونهي؛ جتي ائين ڪنهن جي قسمت جي بازي لڳائي وڃي. مون چوڪري پسند ڪئي آهي . . . انکي عقل، علم، اخلاق، سونهن، سڀ ڪجهه آهي. نالو اٿس . . . ۽ پوءِ تنهنجو نالو ورتائين. "پر هاڻي ڪٿي آهي؟"

"دهليءَ."

"ويو ڇو؟"

"چيائين مهينو کن گهمي ٿو اڃان. موڪل وٺي هليو ويو. اتان وڃي خط لکيائين؛ مان دهليءَ ۾ نوڪري ڳولهن جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان، ڇو ته ايڏانهن اچڻ تي دل نه ٿي وري. توهين پئسي جي لوپ ۾ ڦاسي مون تي ۽ ڪنهن گهر تي جو ظلم ڪرڻ چاهيو ٿا، اهو مان ڪڏهن به برداشت ڪرڻ نٿو چاهيان. زندگيءَ ۾ ڪڏهن به مائٽن جي چئي کان ڪونه ويو آهيان، پر اڄ جڏهن مان ڏسان ٿو ته توهين منهنجي زندگيءَ جو فيصلو نيڪ نيڪ نٿا ڪري سگهو، تڏهن مان چپ چاپ، توهان کان ڪٽجي، دور ٿي ويو آهيان، جيڪڏهن اها گستاخي آهي ته معاف ڪجو ۽ جي نه ته آشيرواد ڏجو."

مان چپ.

"پوءِ لکيو مانس، چڱو جنهن سان ڪپيئي، ان سان شادي ڪر. پر گهر موت! لکيائين. توهين ماڻهو، وڃائي ئي پائڻ جو ملهه ڄاڻندا آهيو، خير مان نٿو اچڻ چاهيان. ضد نه ڪريو."

چپ.

"ڏيءُ، ڀلا اهو ته ٻڌاءِ، توهان به ته جهڳڙو ڪري ڪو نه ويو آهي؟"

"نه."

"توڪي چئي لکي اٿائين؟"

"نه."

"توڪي ٻڌائي ويو آهي؟"

"نه."

"پلا، توڪي هن جي ايدريس آهي؟"

"نه."

"کيس خط لکڻ چاهيندين؟"

مون ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو.

گهر اچي شيام کي خط لکيم: جنهن ۾ سندس ۽ پنهنجي گهر جي حالتن جو ريڪا چتر چٽيم.
لکيم؛

I live not in my self, but become

Portion of that around me.

۽ مون کي تنهنجا اهي لفظ ياد آهن؛ پيار ۾ پائڻ چاهيو آهي، پائڻ بعد سمرپڻ سپاويڪ آهي.

پورن چئن ڏينهن بعد

اڄ شيام جي پيٽ آئي، چيائين، اڄ شيام اچي رهيو آهي. هن هڪ ننڍو لفافو به ڏنو. هوءَ
ويئي ته مون لفافو کولي، خط پڙهڻ شروع ڪيو.

شيام لکيو هو:

ان رات منهنجي ڪهڙي حالت ٿي هئي، اهو ڄاڻين ٿي سنڌو۔ طوفان سمي ساگر ۾ ڇا لوڇ
پيدا ٿيندي آهي، اها ڇا تو ڪڏهن ڏني آهي؟ چاهي نه ڏني هجي، تڏهن به تون ان لوڇ جو انپو
ڪري سگهين ٿي؛ جدائيءَ جي سيما تي صرف مان ئي ڪونه هئس.

گهر آيس. انگريزي ڪويتائن جو هڪ ڪتاب کوليم. مون کي پنهنجي پيڙا بين جي لوڇ ۾
گم ڪرڻي هئي.

ڪنهن چيو؛

New occasions teach new duties.

(نوان موقعا نوان فرض سيکارين ٿا.)

تڏهن منهنجي سيني ۾ اٿيل پينڪر طوفان ڏيري ڏيري ٽمڄڻ لڳو. ۽ ساڳئي وقت مون ائين محسوس ڪيو، منهنجي اندر ڪنهن جڻ جڙ پٿر بڻجڻ شروع ڪيو هو.

ٻئي چيو:

All are architects of fate,

Working in these walls of time.

(وقت جي ديوارن تي جي ڪم ڪن ٿا، قسمت جا سڀ ڪامگار آهن.)

تڏهن من جي ڪنهن حصي مان سوال اٿيو: جيون جي سک لاءِ، ڇا سچ پچ وڇوڙي جا به آنسو ڪافي آهن؟ ڇڱو مڃجي ڪافي آهن، پوءِ به سيني ۾ ڇا ميلاپ جي تمنا نٿي رهي؟ جيون جو، جو ڦهلاءُ ٿيندو آهي، اهو ڇا پاڻ سڪوڙجي ايترو مختصر ۽ اهڙي سڌي ليڪ جو روپ وٺي سگهي ٿو، جو اهو اکين مان نڪري، ڳلن تان وهي، زمين تي ڪري ختم ٿي وڃي؟ زندگيءَ ۾ هڪ ٻئي سان جدا ٿيڻ جو ٺاه ڪري، پريم سان الڳ ٿيا آهيون، جدا ٿي رنو رڙيو ڪونهي، اهو به مڃان ٿو، پر آتم - ترپتيءَ لاءِ اهو سڀ ڪيئن ڪافي ٿيو؟ . . . سيني ۾ ميلاپ جي حسرت جو باقي رهجي ويئي آهي!

وڇوڙي جي ٻن آسن جي جا سک جي ڌارا جدائيءَ جي سيما تي منهنجي سيني مان ڇٽڪي هئي. اهو ستيه ضرور آهي. ليڪن اهو ستيه انهن گهڙين جو آهي: جن گهڙين ۾ تو پنهنجو منهن منهنجي سيني ۾ لڪائي رڻو هو. سسڪيون ڀريون هيون. جيڪڏهن اهو ڪڏهن به ڪوڙ ۾ نه بدلجندڙ ستيه هجي ها ته پوءِ طوفان سمي ساگر واري لوج منهنجي سيني ۾ پيدا ڇو ٿئي ها؟

مون چيو هو، " جو جيون ۾ سک پيدا ڪري ٿو، اهو ئي ستيه آهي. تنهنجي جهڪڻ ۾ سنگهرش کان منهن موڙڻ ۾ ڪهڙو سک آهي . . . "

تو چيو، "شيام، سک جو دائرو ڪنهن هڪ شخص تائين محدود نه آهي. جو سک جي ڦهلاءَ کي اسيمر سمجهي ٿو، اهو پاڻ کان وڌيڪ گهر، سماج، قوم جو پلو چاهي ٿو. "

رات جو بستري تي لڇندي ڦٽڪندي منهنجي من ۾ هڪ ئي ڳالهه وڃي رهي؛ مان چند گهڙين جي ستيه جو شڪار ٿي ويو آهيان. . .

مون اهو ڪونه سوچيو ته جو شڪار ڪندو آهي اهو ستيه نه هوندو آهي. اصل ۾ مان شڪار چند گهڙين جي ان ستيه جو نه، بلڪ پنهنجي اڳيان جو ٿيو هئس؛ جنهن سبب ان ستيه کي ڪڏهن به ڪوڙ ۾ نه بدلجبدڙ ستيه سمجهيو هئم.

ان اڳيان جي خبر تڏهن پيئي، جڏهن دهليءَ ۾، پاڻ کان ڪٽجي، تو کي ۽ پاڻ کي پاڻ کان دور بيهاري زندگيءَ جي هر هڪ واقعي، رُخ، رد _ عمل وغيره جو اڀياس ڪيم. فيصلو جي مون قبوليت جو ڏني . . . اهو تڪڙو فيصلو آهي . . . جڏهن ميلاپ نا ممڪن نه آهي ته پوءِ وڇوڙو ڇو . . . ڇو؟

هڪ ڪن جي هزار پتيءَ جيتري وقت لاءِ مون کان پاپ ٿي ويو؛ اهو تون ڄاڻين ٿي سنڌو!؟ .

. . .

"ممڪن آهي سنڌو مون کي ايترو نه چاهيندي هجي، جيترو مان کيس چاهيان ٿو. " تڏهن، ان وقت ديوار سان سر ٽڪرائڻ جو خيال به آيو. مون کي ياد آيو ته جدائيءَ جي ان پيانڪ فضا ۾ آسهيه پيڙا وچان جنهن رُنو هو، اهو مان نه، ڪوئي ٻيو هو _ منهنجي سنڌو هئي! "

ان رات، خواب ۾ پٿر جو هڪ پتلو ڏٺم؛ جو تنهنجو هو.

تون شانت، اچل، اواڪ سماڌيءَ ۾ لين هئين. پريات جي پهرين سرخ ليڪ کي ڏسڻ سان جو اکين کي آنند ايندو آهي، ڪجهه اهڙي ئي قسم جو آنند منهنجي دل ۾ پئدا ٿيو تنهنجي ان روپ کي ڏسي. ان رات به خوب ڪويتائون پڙهيون هئم. هوا جو هڪ جهونڪو ڪو سنديش ڪٽي وڃي، پاسي واري وڻ کي ٻڌايو ۽ ان گهڙيءَ، ان وڻ چي چي ڪري مون کان پڇيو، "ان سماڌيءَ جي ڪهاڻي ڄاڻين ٿو. "

چيم، "ڄاڻان ٿو؛ جا ان ۾ آهي، ان کي ڄاڻان ٿو. "

چيائين، "نه، تون هن کي نه ٿو ڄاڻين . . . اڄ مان توکي ان جي واقفيت ڏيان. . .

It tells of passion long subdued,
of wisdom's calm repose,
of Patrice bom of pain and strife,
And strength to her, who knows.

(اها هڪ قابو پاڻ ترشنا ۽ گيان شانت جي نهرائ جو بيان ڪري ٿي. گيان، جو پيڙا، صبر ۽ ٽڪراءُ مان پيدا ٿيو آهي. جو ئي هن کي شڪتي ڏئي ٿو، هوءَ گيانا آهي.)

منهنجي ڪهڙي حالت ٿي، اهو تون ڄاڻين ٿي سنڌو!؟ مون پاڻ کي بلڪل اڌورو، اڪيلو محسوس ڪيو. تڏهن جدائيءَ جو اهو تڙپائندڙ منظر منهنجي اکين آڏو ڦري ويو ۽ ائين خواب ٿي پيو. . . ڏنر، دل، دماغ، ٻنهي ۾ جلن هئي. اچ تنهنجو خط پڙهي، مان يڪدم بانولو ٿي ويس. تڏهن مون کي اهو به خيال آيو ته انساني دماغ آهي جو حالتن کي ٺاهي، جوڙي ٿو. سوال صرف طريقي جو آهي. تون اهنسا سان جيت پاتي آهي ۽ مون هنسا سان. . .

تون جُهڪي جُهڪي اُڀري آئي آهين ۽ مان اُڀري اُڀري جُهڪي ويو آهيان. تو سک جي ڦهلاءَ جي ڳالهه ڪئي هئي نه؟ ان کي هاڻ مون به قبول ڪيو آهي. صرف ڪويتا جون ٻه سٽون پڙهي. هيءَ اها ڪويتا آهي جنهن معرفت تو پنهنجو سچو ۽ سمپورڻ روپ ظاهر ڪيو آهي ۽ جنهن کي پڙهي منهنجي اُتر آتما جهومي اُٿي آهي.

مان پاڻ ۾ نٿي رهان،
جو ڪجهه منهنجي اوسي پاسي آهي،
مان اُن جو هڪ حصو ٿي بڻجان.